

DE EENHOORN
EN DE GELEERDEN

Kleine publicaties
van de Leidse Universiteitsbibliotheek.
Nr. 48

ACADEMIA

Gegraveerde titel door Romeyn de Hooge met niet minder dan zeventien soorten eenhoornigen, bij Thomas Bartholinus, *De unicornu observationes novae*. Amsterdam 1678 (520 G 18).

DE EENHOORN EN DE GELEERDEN

Het debat over het bestaan van de
eenhoorn van de zestiende tot de
negentiende eeuw

Catalogus bij een tentoonstelling
in de Leidse Universiteitsbibliotheek,
29 augustus – 22 september 2002

door
W.P. Gerritsen
Scaliger-hoogleraar, Universiteit Leiden

Met medewerking van
Esther Jonker

Tweede, verbeterde druk

Universiteitsbibliotheek Leiden
Leiden 2003

De tentoonstelling is ook via het internet te bezichtigen:
<http://bc.leidenuniv.nl/tentoonstelling/eenhoorn/>

ISSN 0921-9293, deel 48

© Copyright 2002, by W.P. Gerritsen, Esther Jonker, Universiteitsbibliotheek Leiden, en andere rechthebbenden.

Eindredactie: R. Breugelmans
Project management en typografie: J.J. Witkam
Druk: Drukkerij P.J. Jansen B.V., Leiden

Universiteitsbibliotheek Leiden
Postbus 9501, 2300 RA Leiden. Fax: 071 527 2836.

INHOUD

I	Inleiding	7
	Het spoor van de eenhoorn	7
II	De eenhoorn bestaat	10
	Van de prehistorie tot de late Middeleeuwen	10
	<i>De eenhoorn in de antieke wetenschap</i>	10
	<i>De monokeros in de bijbel</i>	11
	<i>De Physiologus</i>	12
	<i>Oorsprong in het oude Indië</i>	13
	<i>De westerse eenhoorntraditie</i>	15
	<i>De hoorn als sacraal object</i>	16
	<i>De hoorn als antidotum</i>	20
	<i>Een eenhoorn in de Sinai</i>	20
III	Het begin van de twijfel	22
	De zestiende eeuw	22
	<i>Een avonturier in Mekka</i>	22
	<i>Een neushoorn uit Indië</i>	25
	<i>Een geograaf en een zoöloog</i>	27
	<i>Twee titanen</i>	30
	<i>Twee Venetiaanse artsen</i>	30
	<i>Twee onafhankelijke geesten</i>	31
	<i>Nieuws uit het Noorden</i>	33
IV	Geloof en ongeloof	35
	De zeventiende eeuw	35
	<i>De bard en de dominee</i>	35
	<i>De universele naturalist</i>	37
	<i>Twee bijbelgeleerden</i>	37
	<i>'Wonderful Copenhagen'</i>	38
	<i>Het geslacht Bartholin</i>	41
	<i>Eenhoorns in Ethiopië?</i>	42
	<i>Een fossiele eenhoorn</i>	43

V	Verdwijning en terugkeer van de eenhoorn Van de achttiende eeuw tot heden	47 47
VI	Catalogus	53
	Enige literatuur over de eenhoorn	86

Alice in gesprek met de Leeuw en de Eenhoorn.
Illustratie door John Tenniel (1820-1914) bij
Lewis Carroll, *Through the Looking Glass*.

I INLEIDING

Het spoor van de eenhoorn

'I always thought they were fabulous monsters!' said the Unicorn. 'Is it alive?'

'It can talk,' said Haigha solemnly.

The Unicorn looked dreamily at Alice, and said 'Talk, child.' Alice could not help her lips curling up into a smile as she began: 'Do you know, I always thought Unicorns were fabulous monsters, too? I never saw one alive before!'

'Well, now that we *have* seen each other,' said the Unicorn, 'if you'll believe in me, I'll believe in you. Is that a bargain?'

'Yes, if you like,' said Alice.

Lewis Carroll: *Through the Looking-Glass and What Alice Found There* (1872).

In de Andere Wereld die zich achter de spiegel bevindt, raakt Alice in gesprek met de eenhoorn die, samen met de leeuw, het wapen van het Britse koninkrijk omhooghoudt. Elk kind dat de verhalen van Lewis Carroll leert kennen, beseft dat de avonturen van Alice in de Andere Wereld niet 'echt gebeurd' zijn, maar zich in het domein van de fictie afspelen. Aan deze zijde van de spiegel staat de eenhoorn te boek als een dier dat niet bestaat en nooit bestaan heeft.

Dit is niet altijd zo geweest. In de Middeleeuwen heeft niemand getwijfeld aan het bestaan van de eenhoorn. Het dier werd besproken en afgebeeld in zoölogische werken; zijn eigenschappen verwezen naar een centraal punt van het geloof, de maagdelijke geboorte van de Verlosser. Men kende exemplaren van de hoorn van het dier, waaraan een magische werking werd toegeschreven. Pelgrims en andere reizigers naar het Oosten hadden de eenhoorn in het wild waargenomen - zij het steeds uit de verte. De middeleeuwse visie op de eenhoorn vindt zijn fundament niet alleen in mededelingen van antieke geleerden, maar

daarnaast ook in de (Latijnse) bijbel, waarin herhaaldelijk sprake is van het dier. Via de Oudheid reiken de wortels van het geloof in de eenhoorn tot diep in de prehistorie terug. In Hoofdstuk II van dit boekje worden de voorgeschiedenis en de middeleeuwse vertakkingen van het geloof in de eenhoorn kort uit de doeken gedaan. Dit vormt de aanloop tot de hoofdstukken III en IV, waarin het eigenlijke onderwerp aan de orde wordt gesteld, zoals zich dat sinds ongeveer 1500 aan de Europese geleerden heeft voorgedaan. Bestaat de eenhoorn eigenlijk wel? En heeft de hoorn van het dier werkelijk de geneeskrachtige en gifwerende eigenschappen die men er sinds onheugelijke tijden aan heeft toegeschreven? Over vragen als deze wordt in de zestiende en zeventiende eeuw in heel Europa een wetenschappelijk debat gevoerd, waaraan geleerden, afkomstig uit allerlei disciplines (zoölogen, theologen, geografen, anatonien, artsen, farmaceuten, etc.), deelnemen. Anders dan men wellicht zou verwachten, maakt de ontdekking van de narwal, tegen het einde van de zestiende eeuw, geen korte metten met het geloof aan de viervoetige eenhoorn. Waarom zou er naast deze zee-eenhoorn geen land-eenhoorn kunnen bestaan – dit laatste dier werd immers in de bijbel genoemd? Telkens wordt de discussie van nieuwe ammunities voorzien door berichten van reizigers naar verre landen die beweren eenhoorns te hebben waargenomen, of uit betrouwbare bronnen over hun bestaan te hebben gehoord. Maar uiteindelijk is de conclusie onontkoombaar: men heeft te aanvaarden dat (a) de (viervoetige) eenhoorn niet bestaat, (b) de objecten die men, niet zelden sinds eeuwen, had beschouwd als eenhoornhoorns, in werkelijkheid alle van narwals stamden, en (c) deze narwaltanden geen geneeskrachtige of vergifwerende eigenschappen bezaten. Pas rond 1850 wordt de gedachte dat er ergens op deze wereld eenhoorns zouden leven, definitief opgegeven. Hiermee heeft het wonderdier van de middeleeuwse zoölogen voorgoed de status van fabeldier verworven. In hoofdstuk V wordt de lijn van de eenhoorntraditie doorgetrokken tot het heden. Nu de geleerden hun be-

langstelling voor de eenhoorn verloren hebben, vindt het dier een toevlucht bij de dichters en de beeldende kunstenaars die vooral geïnteresseerd zijn in zijn symbolische potentie. Als symbool van onschuld en gratie blijft de eenhoorn, meer dan andere fabeldieren, nadrukkelijk aanwezig in de westerse cultuur.

De geschiedenis van de eenhoorntraditie in de vroeg-moderne periode, ruwweg tussen 1500 en 1850, biedt een fascinerende reeks illustraties van de tastende aanloophase van het moderne wetenschappelijke denken. Men vindt er voorbeelden van de nawerking van een oeroude neiging om aan aardse verschijnselen een transcendente betekenis toe te kennen en zodoende natuur en bovennatuur aan elkaar te koppelen. Voorbeelden ook van de moeite die het de geleerden van de Nieuwe Tijd heeft gekost om zich te onttrekken aan het gezag van de bijbel en de klassieke autoriteiten. De verbazende hardnekkigheid waarmee gevestigde denkbeelden worden verdedigd, niet zelden tegen alle evidentie in, maakt stap voor stap plaats voor de resultaten van observatie en empirie. Tegen de achtergrond van de evolutie van denkmodellen en geloofsovertuigingen blijft het beeld van het viervoetige dier met zijn unieke hoorn opvallend constant.

Dit boekje vergezelt een kleine expositie van boeken, prenten en kaarten, grotendeels uit het bezit van de Leidse universiteitsbibliotheek, aan de hand waarvan het verloop van het geleerde debat over de eenhoorn in de vroeg-moderne periode zich laat reconstrueren.

De samenstellers van de tentoonstelling betuigen hun erkentelijkheid voor drie kostbare bruiklenen: een houtsnede van Albrecht Dürer uit het Prentenkabinet van de Leidse universiteit, een zeldzaam boek uit de bibliotheek van Naturalis, en een narwalschedel met stootand uit het bezit van het Universiteitsmuseum te Utrecht.

II DE EENHOORN BESTAAT

Van de prehistorie tot de late Middeleeuwen

De eenhoorn in de antieke wetenschap

Het vroegste document in het dossier van de westerse eenhoorntraditie is het geschrift *Indika* van Ktesias van Knidos, een Griekse arts die omstreeks 400 v.Chr. werkzaam was aan het hof van de Perzische koning Artaxerxes II. Ktesias' *Indika* is slechts fragmentarisch overgeleverd in het werk van de Byzantijnse auteur Photius uit de negende eeuw. Een van deze fragmenten heeft betrekking op de fauna van Voor-Indië, een land dat Ktesias overigens niet zelf bezocht had. Hier is, samengevat, zijn beschrijving van de monokeros, de eenhoorn:

'Er zijn in Indië wilde ezels, van dezelfde grootte als paarden, of zelfs groter. Hun lijf is wit, hun hoofd donkerrood en hun ogen donkerblauw. Op hun voorhoofd dragen zij een hoorn van anderhalve el lengte, wit van kleur bij de wortel, zwart in het midden en aan de punt rood. Deze hoorn, tot poeder vermalen of bewerkt tot drinkbekers, is een middel tegen dodelijke vergiften, en geneest ook ziekten als epilepsie en maagkramp. Dit dier is uitermate snel; alleen als het jongen heeft kan men het omsingelen en met een boogschot doden - levend vangen kan men het niet.'

Ongeveer een eeuw na Ktesias bereisde een andere Griek, Megasthenes, het Indische subcontinent. Zijn beschrijving van de *monokeros* wijkt af van die van Ktesias. Volgens hem had het dier de kop van een hert, poten als van een olifant en een staart als van een zwijn. De hoorn, zo voegt hij toe, is zwart en gedraaid; het dier leeft solitair op de meest afgelegen plaatsen. Of Megasthenes' zegslieden hiermee wellicht de Indische neushoorn hebben bedoeld, is onzeker; feit is dat de door Ktesias en

Megasthenes verstrekke signalementen door latere auteurs vaak dooreen zijn gehaald.

Via de berichten van Ktesias en Megasthenes heeft de *monokeros* een vaste plaats gekregen in de antieke zoölogie. Aristoteles (384-322) haalt Ktesias' beschrijving van de eenhoorn aan als hij wil betogen dat de eigenschappen 'eenhoornigheid' en 'eenhoevigheid' in de regel samengaan. De Romeinse auteur Plinius de Oudere (23-79) bespreekt de eenhoorn in zijn *Historia naturalis*, een encyclopèdische beschrijving van de gehele natuur. Hoewel zijn beschrijving van de eenhoorn in hoofdzaak op die van Megasthenes berust, verwart hij het dier niet met de rhinoceros, een dier dat in Rome bekend was sinds Pompeius na zijn campagne in Klein-Azië in 60 v.Chr. een neushoorn in zijn triomftocht had meegevoerd.

De monokeros in de bijbel

De door Ktesias en Megasthenes beschreven *monokeros* zou waarschijnlijk, zoals zoveel fantastische dieren uit de berichten van reizigers naar het geheimzinnige Oosten, op den duur weer uit de zoölogische handboeken zijn verdwenen, ware het niet dat het dier herhaaldelijk werd genoemd in een bij uitstek geloofwaardige bron: de bijbel. Op acht plaatsen in de Hebreeuwse bijbel komt het woord *re'em* voor. Daarmee werd, volgens de huidige stand van de bijbelwetenschap, een wilde stier bedoeld, mogelijk een oeros, een dier dat in bijbelse tijden - men denke aan de 6e eeuw v.Chr. - wellicht nog niet was uitgestorven. Nu blijkt dit Hebreeuwse woord *re'em* door de vertalers van de *Septuagint*, de Griekse vertaling van de Hebreeuwse bijbel die in de derde eeuw v.Chr. is vervaardigd ten behoeve van de joodse gemeenschap in Alexandrië, vrijwel steeds te zijn weergegeven met het Griekse woord 'monokeros'. Latere christelijke bijbelvertalingen, zoals de Latijnse Vulgata, de Lutherbijbel, de Engelse King James Version en de Nederlandse Statenbijbel, hebben op deze plaatsen de Septuagint gevolgd, waarmee zij het bestaan van de eenhoorn hebben ge-

waarborgd met het onbetwifelbare gezag van de bijbel. De betekenissen waarmee het woord *re'em*, vertaald met *monokeros*, in de bijbel voorkomt, hebben alle te maken met een bovenmenselijke kracht. In psalm 22 (21 in de Vulgaat) gaat het om een onbeteugelbaar boosaardig geweld: 'Verlos Mij uit des leeuwen muil, en verhoor [red] Mij van de hoornen der eenhoornen' (vers 22, naar de Statenvertaling). Elders, bijvoorbeeld in Numeri 23:22 veraanschouwt de eenhoorn de macht des Heren: 'God heeft hen uit Egypte uitgevoerd; zijne krachten zijn als van eenen eenhoorn.' Daarnaast is er een aantal plaatsen waar de hoorn van de eenhoorn verwijst naar de kracht van het uitverkoren volk of, wat in verband met de eenhoorn nog belangrijker is, naar de kracht van de uitverkorene des Heren, de Messias. Zo is vers 11 van psalm 92 (91 in de Vulgaat): 'Maar Gij zult mijnen hoorn verhoogen gelijk eens eenhoorns; ik ben met versche olie overgoten' in de middeleeuwse exegese altijd gelezen als een verwijzing naar Christus, die door zijn verlossingswerk voor de mens een 'hoorn der zaligheid' heeft opgericht, zoals de apostel Lukas (Luk. 1:69) het formuleert.

De Physiologus

De overdrachtelijke identificatie van de eenhoorn met Christus heeft een krachtige impuls ontvangen door de verschijning van een Grieks geschrift waarin de eigenschappen van een aantal voor het merendeel in de bijbel genoemde dieren in christologische zin werden uitgelegd. Men neemt aan dat dit werk, dat wordt aangeduid als de *Physiologus* (de Natuurkenner), is voortgekomen uit het milieu van de Alexandrijnse typologische allegorese van de bijbel. Over de ontstaanstijd lopen de meningen uiteen; sommigen denken aan de tweede, anderen aan de vierde eeuw. De tekstgeschiedenis is zeer complex en waaiert uit in een reeks vertalingen en bewerkingen: Ethiopisch, Syrisch, Armeens, Koptisch en Arabisch. De Latijnse versie is de stamvader van *bestiaria* (dierenboeken) in vrijwel alle middel-

eeuwse volkstalen van Europa geworden.

De *Physiologus* knoopt aan bij het zojuist geciteerde vers uit Psalm 92 ('Maar Gij zult mijnen hoorn verhogen gelijk eens eenhoorns'), en vervolgt dan (ik parafraseer):

'Het is een klein dier, dat lijkt op een bok en buitengewoon schrander is. Het heeft een enkele hoorn, midden op de kop. Geen jager kan de eenhoorn naderen omdat hij zo sterk is. Hoe hij wordt gevangen? Jagers plaatsen een maagd, fraai gekleed, op de weg waar het dier langskomt. En dan springt de eenhoorn in haar schoot en zij brengt hem tot bedaren en voert hem naar het paleis van de koning. Overdrachtelijk is dit te begrijpen als een beeld van onze Verlosser. Want hij heeft een hoorn van heil voor ons opgericht in het huis van David. De engelen konden hem niet overweldigen, maar hij ging in in het lijf van de waarlijk en altijd maagdelijke Maria, en het Woord werd Vlees en woonde onder ons.'

Het is deze beschrijving van het vangen van de eenhoorn die in de middeleeuwse kunst ontelbare malen is uitgebeeld. De toepassing van het vangstbericht op de menswording van Christus behoort tot de bekendste voorbeelden van wat kan worden omschreven als 'natuurallegorese', een zingevingprocédé dat uitgaat van de gedachte dat alles in de schepping verwijst naar geloofswaarheden en gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis.

Oorsprong in het oude Indië

Over de oorsprong van het bericht betreffende de vangst van de eenhoorn met behulp van een maagd heeft men veel gespeculeerd. De afsluitende zinsnede 'en voert hem naar het paleis van de koning' behelst een mededeling die in de bondige context van het vangstbericht overbodig lijkt, maar juist daardoor een aanknopingspunt biedt voor een onderzoek naar de herkomst van het gegeven. Het *Physiologus*-bericht blijkt uiteindelijk te

berusten op een Indische vruchtbaarheidsmythe, die onder andere in het *Mahabharata* is overgeleverd. De centrale figuur in deze mythe is de kluizenaar Rasyasrnga die via zijn moeder, een gazelle, van goddelijke afkomst is. Als teken van deze goddelijke afstamming draagt hij een enkele hoorn op het voorhoofd, vandaar zijn naam, die 'gazelle-hoorn' betekent. De koning van het land verjaagt de Brahmanen uit zijn rijk, waardoor hij de straf der goden in de vorm van een aanhoudende droogte over zich en zijn rijk afroept. Het zal, zo wordt voorspeld, pas weer regenen als het lukt de kluizenaar Gazelle-hoorn naar het hof te brengen. Een meisje (volgens sommige versies een schone courtisane, volgens andere een nimf of een prinses) wordt naar de hut van de kluizenaar gestuurd om hem te verleiden. Daarin slaagt zij, en zodra zij Gazelle-hoorn naar het koningshof heeft gevoerd, begint het te regenen. Het meisje trouwt met Gazelle-hoorn en keert met hem naar zijn hermitage terug. Via een - veel latere - christelijke legende, die verhaalt hoe bisschop Johannes Chrysostomus zich als kluizenaar eens heeft laten verleiden door de schoonheid van een in het woud verdwaalde prinses die in zijn kluizenarij verscheen (waarvoor hij overigens zwaar moest boeten), zou de Indische mythe, met andere gegevens en motieven van oosterse herkomst, in de *Physiologus* terecht zijn gekomen.

Ook andere Aziatische beschavingen kennen verhalen waarin bovennatuurlijke vermogens, vaak in verband staand met seksualiteit en vruchtbaarheid, zich concentreren in een unieke hoorn, meestal van een viervoeter - eenhoorn of rhinoceros. In China en Japan werd de eenhoorn (overigens van een andere gedaante dan de westerse) vereerd als een gelukbrengend mythisch wezen. In de wereld van de islam wordt de eenhoorn soms wel en soms niet geïdentificeerd met de rhinoceros. Aan de hoorn van de eenhoorn worden van oudsher magische, vergifverdelgende, geneeskrachtige of potentieverhogende eigenschappen toegeschreven. Tot op de huidige dag geldt de hoorn van de neushoorn in China als een gezocht afrodisiacum.

Ook in prehistorische culturen speelde de eenhoorn een rol, getuige bijvoorbeeld de kleine metalen beeldjes van een viervoetig dier met een stompe hoorn op het voorhoofd uit de Luristan-cultuur.

De westerse eenhoorntraditie

In de westerse eenhoorntraditie is de seksuele symboliek, hoewel impliciet aanwezig in het verhaal van de eenhoorn die in de schoot van een maagd getemd wordt, in de regel naar de achtergrond gedrongen. Slechts in enkele gevallen is er onmiskenbaar sprake van een erotisch aspect: zo gaat in een omstreeks 1300 in Engeland vervaardigd Latijns bestiarium de tekst over het vangen van de eenhoorn vergezeld van een miniatuur waarop het edele dier zijn hoofd in de schoot van een naakte vrouw legt. De iconografie van de eenhoorn in de bestiaria laat een breed spectrum van variaties zien. Meestal heeft het dier de gestalte van een paard, al of niet met de gespleten hoeven van een gazelle. Soms wordt het kleiner voorgesteld, als een hert of een geit, inclusief de sik. De kleur van de vacht is gewoonlijk wit; in zeldzame gevallen bruin of zwart. Variabel zijn ook de afmetingen van de hoorn: gewoonlijk ter lengte van één- à tweemaal de kop, maar soms draagt het dier een vervaarlijke spies, even lang als het lijf. Opvallend detail: afbeeldingen van de hoorn vertonen vrijwel steeds windingen in de vorm van spiraalsgewijs verlopende groeven.

De periode tussen 1250 en 1350 is de tijd van de grote 'Summae': encyclopedische werken waarin het totaal aan kennis op een bepaald gebied werd samengevat. Auteurs als Thomas van Cantimpré, Bartholomaeus Anglicus, Vincentius van Beauvais en Albertus Magnus beschrijven de dierenwereld, ingedeeld in enkele grote categorieën: viervoetige dieren, vogels, vissen, zeemonsters, slangen, etc. De aan afzonderlijke dieren gewijde hoofdstukken bestaan vaak uit een aaneenrijging van citaten van antieke auteurs (vooral uit het werk van Plinius), aangevuld met de opinies van kerkvaders en middeleeuwse autoriteiten. Tho-

mas van Cantimpré, lector in het predikherenklooster te Leuven, voltooide zijn *Liber de natura rerum* - de titel kan worden vertaald als 'Over de aard der dingen [= schepselen]' - in 1244. De talrijke handschriften waarin het werk is overgeleverd, getuigen van een grote verspreiding. Rond 1270 bewerkte Jacob van Maerlant Thomas' *De natura rerum* in Middelnederlandse verzen onder de titel *Der naturen bloeme* (ca. 1270); een Duitse bewerking van rond 1350, in proza, staat op naam van Konrad von Megenberg.

Thomas bespreekt zowel de eenhoorn (*unicornus*) als de neushoorn (die hij *monocheros* noemt), en bovendien nog een zee-monster dat ook *monoceros* heet en dat met zijn vervaarlijke stoottand de huid van schepen kan doorboren. Onder verwijzing naar Isidorus van Sevilla (ca. 560-636) beschrijft hij de eenhoorn als een klein, maar buitengewoon sterk en gevaarlijk dier. Het pleegt zijn hoorn aan een rots te wetten om er vervolgens een olifant de buik mee open te rijten - een detail dat afkomstig is uit Plinius' beschrijving van de rhinoceros.

Aan zijn beschrijving van het vangen van de eenhoorn met behulp van een maagd voegt Thomas een interpretatie toe waarin hij de uitleg van de *Physiologus* ombuigt teneinde de rol van de Moedermaagd bij de verlossing van het mensdom meer in het licht te stellen. Hij vertelt dat dit wrede dier (*Hoc crudele animal*) Christus betekent (*significat*), die immers vóór de menswording in de hemel woedend tekeer ging (*seviebat*) - waarmee Thomas doelt op de bestraffing van de opstandige engelen, van de ongehoorzame Adam en van andere overtreders van Gods wetten. De zachtmoedigheid en de liefderijkheid van de Verlosser zijn dus aan Maria te danken.

De hoorn als sacraal object

In een later werk komt Thomas terug op het temmen van een eenhoorn door de aanraking van een maagd. In dit verband vertelt hij dat hij in een kerk te Brugge de hoorn van een eenhoorn heeft gezien, die zeven voet lang was. Dit is een van de

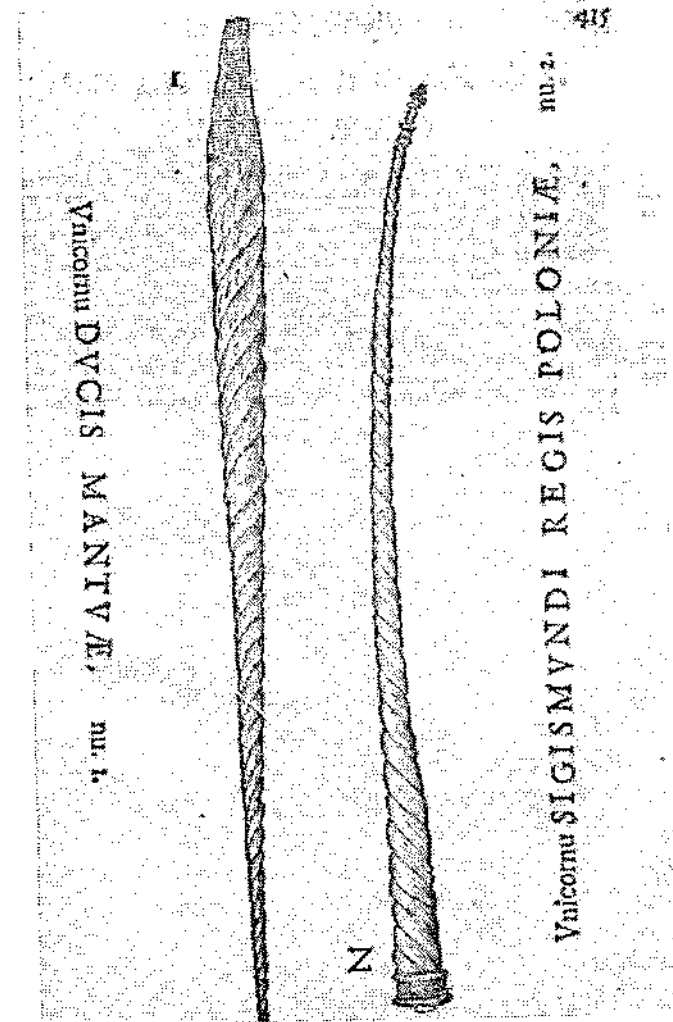

De wilde eenhoorn komt tot bedaren in de schoot van de maagd.
Handschrift uit Erfurt, begin zestiende eeuw. Handschrift Voss.
Chim. F 29, f. 87, detail. Zie Cat. A 2.

bewijsplaatsen waaruit men kan afleiden dat de uiterst zeldzame objecten die men voor de hoorns van de eenhoorn hield, in kerken bewaard werden. Vermoedelijk kende men er een met kostbare relieken vergelijkbare waarde aan toe.

Tot de kerschat van de Utrechtse Mariakerk behoorden sinds de late elfde eeuw drie eenhoornhoorns. Met de bouw van deze kerk (die door Pieter Sacnredam zo onvergetelijk in beeld is gebracht en die men in de negentiende eeuw heeft gesloopt) is rond het jaar 1085 begonnen, onder bisschop Koenraad, die de bisschopszetel van 1076 tot zijn gewelddadige dood in 1099 heeft bezet. Bisschop Koenraad van Utrecht, afkomstig uit het zuiden van Duitsland, was een vertrouweling van keizer Hendrik IV; de keizer belastte hem zelfs met de opvoeding van zijn oudste zoon, de latere Hendrik V. Het ontwerp van de Mariakerk was geïnspireerd op de dom van Spiers, de grafkerk van de Salische vorsten. In het jaar 1099 kon een gedeelte van de nieuwe, op initiatief van keizer Hendrik IV gebouwde Mariakerk worden ingewijd. Volgens de overlevering heeft de keizer bij deze gelegenheid de kerk vereerd met de drie eenhoorns, die later bekend stonden als 'de eenhoornen van Sinte-Marie' en die na allerlei wederwaardigheden thans in het Utrechtse museum 'Het Catharijneconvent' bewaard worden.

Ook van enkele andere kerken is bekend dat zij een of meer eenhoornhoorns bezaten. Wijdvermaard was de hoorn van het klooster St. Denis bij Parijs, de grafkerk van de Franse koningen. Niet minder bekend waren de hoorns die ook thans nog in de San Marco in Venetië bewaard worden. Een ervan is vermoedelijk in de Dogenstad terecht gekomen toen de Byzantijnse keizer Johannes VIII Palacologus in de jaren 1437-1439 naar het Westen kwam op zijn missie om militaire hulp te verkrijgen voor zijn door de Turken belaagd imperium. De andere hoorn in de San Marco is vermoedelijk in 1204 buitgemaakt door de kruisvaarders bij hun plundering van Konstantinopel. De twee Venetiaanse hoorns zijn opvallend slank doordat men er eeuwenlang poeder heeft afgeschaafd, een zeer gezocht mid-

Twee hoorns van de eenhoorn uit vorstelijk bezit, de een van de hertog van Mantua, de ander van koning Sigismund van Polen. Uit Ulisse Aldrovandi, *De quadrupedibus solidipedibus...* Bologna 1616, p. 415. Bibliotheca Thysiana 2260, deel 7. Zie Cat. B 10.

del tegen elk denkbaar vergif.

De hoorn als antidotum

De vergifafwerende en vergifdetecterende potentie die in de hoorn van een eenhoorn was geconcentreerd, is sinds de Oudheid een constant element in de geschiedenis van de farmacie en van de voeding. Op de tafel van middeleeuwse vorsten en andere voornamen lieden die reden hadden om voor vergiftiging te vrezen, ontbrak nooit een flacon met eenhoornpoeder, of een stukje van de hoorn, gevat in een met edelstenen versierde houder. Met behulp hiervan beproefde men alle spijzen en dranken op de aanwezigheid van vergif. In het laat-middeleeuwse Frankrijk heette dit ritueel 'l'espreuve de l'incorne', de eenhoornproef. De traditionele naam van een apotheek, 'In de Eenhoorn', in Duitsland 'Im Einhorn', herinnert aan de medicinale werking die aan eenhoornpoeder werd toegeschreven. Ook herbergen werden graag naar de eenhoorn genoemd; wellicht om aan te geven dat het eten daar te vertrouwen was.

Een eenhoorn in de Sinai

Zou een vijftiende-eeuwer, laat ons zeggen een burger van een van de steden in de Lage Landen, reden gehad kunnen hebben om te twijfelen aan het bestaan van eenhoorns? Als hij, direct of indirect, toegang had tot wetenschappelijke geschriften, dan zou hij daaruit hebben geleerd dat het bestaan van het dier door de grootste autoriteiten op zoölogisch gebied werd gewaarborgd. Zou hij een arts hebben geraadpleegd, dan zou deze hem hoogstwaarschijnlijk hebben verzekerd dat hij eenhoornpoeder kende als een probaat afweermiddel tegen alle soorten vergif. En als hij, ten slotte, een geestelijke zou hebben aangeklampt, dan zou die hem hebben gewezen op de vermeldingen van de eenhoorn in de bijbel - Gods eigen woorden - waarna hij hem zou hebben uitgelegd welke diepere zin schuilging achter het tot bedaren brengen van een eenhoorn door een maagd. En alsof dit alles nog niet overtuigend genoeg was, waren er

ook nog betrouwbare berichten van reizigers die met eigen ogen een eenhoorn hadden gezien. Zo had een groot gezelschap pelgrims bij het doortrekken van de Sinai, op weg naar het klooster van Sint Catharina, op 20 september 1483, tegen het middaguur, op de top van een berg een dier zien staan, dat zij aanvankelijk voor een kameel hielden. Maar de 'Cali', de door de sultan benoemde gids-en-tolk die hen vergezelde, verklaarde dat het een eenhoorn was en wees hun op de vier voet lange hoorn die het dier op de kop droeg. Lang bleven de reizigers kijken naar het wonderlijke dier, dat hen van zijn kant ook onbewegelijk in het oog bleef houden. Pas toen zij aanstalten maakten om hun tocht te vervolgen, sloeg het dier op de vlucht. Kort en goed: twijfel aan het bestaan van de eenhoorn was voor een middeleeuwer ondenkbaar.

III HET BEGIN VAN DE TWIJFEL

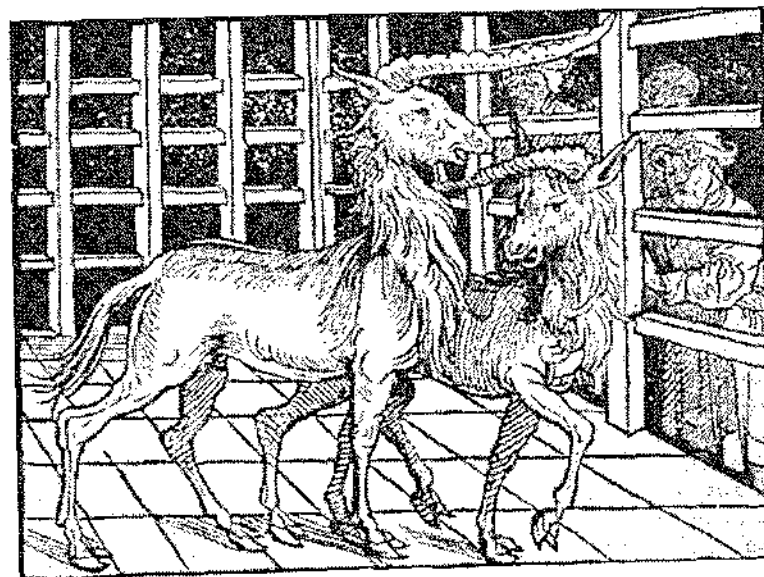
De zestiende eeuw

In de zestiende eeuw wordt de eenhoorn een wetenschappelijk probleem. Waren de hoorns die in kerken en vorstelijke schatkamers bewaard werden, inderdaad afkomstig van een viervoetig dier met het lichaam van een paard of een hert en met een enkele lange hoorn op het voorhoofd? Maar hoe kwam het dan dat niemand dit dier ooit in het wild en van nabij had gezien? Bestond het eigenlijk wel? In de Middeleeuwen, toen de aandacht vooral gericht was op de betekenis van de eenhoorn, had niemand zich dergelijke vragen gesteld.

Drie gebeurtenissen hebben het zestiende-eeuwse debat over de eenhoorn sterk beïnvloed: een reisbericht van Luigi Barthema, de lotgevallen van een rhinoceros die in 1515 in Portugal aan land werd gebracht, en, tegen het einde van de eeuw, de ontdekking van de narwal in de Arctische wateren.

Een avonturier in Mekka

Luigi Barthema was een avonturier. Geboren in 1480 in Bologna en opgeleid in het vervaardigen van explosieven, vuurwapens en geschut, besluit hij zijn vak te gaan uitoefenen in het Oosten. Via Egypte in Damascus aangekomen, sluit hij zich aan bij een groep Mammelukken, een militia van uit christelijke ouders geboren, tot slaaf gemaakte en in de islam opgevoede soldaten. Vermomd als islamiet reist hij naar Mekka, waar hij onderdak vindt bij een Arabier die hij vroeger in Italië had ontmoet. In een ommuurde tuin trof hij twee eenhoorns aan, die de sultan ten geschenke had ontvangen van een Ethiopische vorst. Herkend als christen, wordt hij gearresteerd en gevangengezet, maar weet zich te bevrijden door zich als krankzinnige voor te doen. In Aden scheept hij zich in voor een reis naar Indië, waar hij als vuurwapenspecialist de plaatselijke bevolking bijstaat in

Twee eenhoorns in Mekka. Houtsnede door Jörg Breu in Ludovico de Varthema, *Die Ritterlich und Lobwirdig Rayss*. Augsburg 1515.

hun strijd tegen de Portugese kolonisatoren, wat hem overigens niet verhinderde om zich later door Lourenço de Almeida, de Portugese gouverneur van Indië, tot ridder te laten slaan. Na Ceylon, Malakka, Sumatra, Java en Achter-Indië te hebben bereisd, keert hij in 1507 via Kaap de Goede Hoop naar Europa terug, waar hij wordt ontvangen door koning Manuel van Portugal. Terug in Italië verzekert hij zich van de diensten van een literator, een zekere Madrignano, om zijn reishervindingen in het Latijn te boek te stellen. Op het titelblad verschijnt Luigi Bartheima als Ludovicus Vartomanus; het boek ziet in 1508 in Milaan het licht, wordt vrijwel onmiddellijk vertaald in het Italiaans en kort daarna in het Duits, Frans en Spaans. Het succes van dit kleurrijke relaas is duurzaam; nog in 1654 verschijnt er een Nederlandse bewerking, vertaald uit het Duits. In deze Nederlandse versie luidt de passage over de twee eenhoorns die Bartheima in Mekka heeft gezien als volgt:

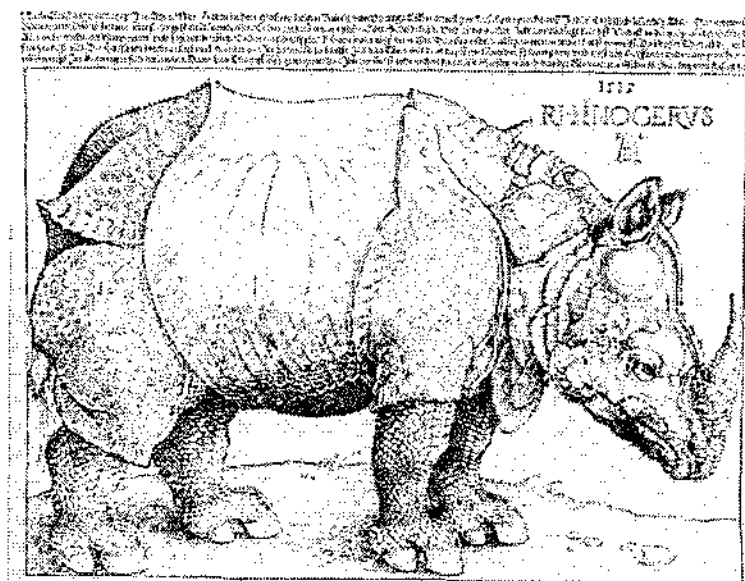
‘Op d’ander zijde des seiven Tempels [*de Kaäba in Mekka*] is een bemuerden Hof, waer in twee Eenhoornen staen, uyt-nemend schoon, welckmen daer als een verwonderlijk dingh, gelijk ’t oock inder waerheyd is, laet sien. De grootste is ontrent ghelijck een volwassen derde-halvs-jarigh Veulen, voor den stern een Hoorn hebbende, by de drie ellen langh. ’t Ander is wat kleynder, vast gelijk een harigh Veulen, en heeft een Hoorn van ontrent vier spannen langh, haer verwe is gelijk van een donker bruyn Peert, het hooft gelijk dat van een hert, de hals is kort, met eenighe weynighe korte hayren, die op d’een zijde hangen. Haer schenckels zijn langh en dun, gelijk de Rhee-bocken hebben: Sy hebben voor aen gespleten voeten, de klauwen [*hoeven*] als Geyteklauwen zijnde, veel hayrs aen ’t achterste des beens hebbende: Sy zijn gheheel vreesselijc en wilt om te sien. Dese twee wierden den Sultan tot Mecha, als een bysonder seldsaem dingh, en een dierbare schat, van een Aethyopis Koningh vereert, welcken door dit geschenck met den ge-

melden Sultan vriendschap begeerde te maken.’

Bartheima’s bericht klinkt geloofwaardig. Dat hij het van A tot Z verzonnen zou hebben om zijn lezers om de tuin te leiden, is niet aannemelijk, zeker niet als men weet dat ook ten minste één latere reiziger naar Mekka over daar te bezichtigen eenhoorns bericht. Maar wat voor dieren hebben zij dan gezien? Pas in de twintigste eeuw heeft men veronderstellenderwijs een antwoord op deze vraag kunnen opperen. Bij sommige Afrikaanse volken bestaat de gewoonte om de schedel van een pasgeboren dier zo te bewerken dat de hoorns samengroeien tot een enkele hoorn. Deze hoorn fungeert dan als teken en bewijs van de bijzondere kracht van het dier dat is voorbestemd om de leider van de kudde te worden.

Een neushoorn uit Indië

In mei 1515 liep een Portugees schip, afkomstig uit Indië, de Taag binnen. Aan boord was een levende neushoorn. Het dier was door sultan Muzaffar II, de vorst van Gujarat, aangeboden aan de gouverneur van Portugees Indië, Albuquerque, die het als een geschenk voor koning Manuel I (regeerde 1495-1521) naar Portugal verscheept had. Daar veroorzaakte de neushoorn een sensatie. Men wist dat de Romeinen neushoorns in hun triomftochten hadden meegevoerd. Uit beschrijvingen van middeleeuwse zoölogen, die hun gegevens aan antieke bronnen ontleenden, had men zich een vage voorstelling van het dier kunnen maken, maar sinds de derde eeuw had niemand in Europa een levend of dood exemplaar onder ogen gekregen. Het nieuws verspreidde zich snel. Nog in hetzelfde jaar maakte Albrecht Dürer in Neurenberg, op basis van een schets die hem uit Lissabon was toegezonden, een pentekening in bruine inkt van de rhinoceros, die hij vervolgens ten grondslag legde aan zijn beroemde neushoorn-houtsnede. Hij portretteerde het dier zoals hij meende dat het eruitzag: het plompe lijf beschermd door een soort harnas van geribde pantserplaten en met een

Albrecht Dürer, Rhinoceros. Houtsnede 1515.
Collectie Prentenkabinet Leiden. Zie Cat. B 2.

klein tweede hoortje op de schoft - fictieve elementen die tot ver in de twintigste eeuw tot het traditionele signalement van de neushoorn zouden blijven behoren. Een bijschrift vermeldt dat de rhinoceros geheel met grote pantserplaten is bedekt en dat het dier zijn hoorn aan een rots pleegt te wetten alvorens zijn doodsvijand, de olifant, te lijf te gaan.

Met Manuels neushoorn is het slecht afgelopen. Hopend op steun bij de verwerkelijking van zijn imperiale ambities besloot de koning het dier cadeau te doen aan paus Leo X. Per schip werd de rhinoceros, opgetuigd als een bruidegom, naar Italië vervoerd. Tijdens een tussenstop in de buurt van Marseille kreeg de Franse koning Frans I gelegenheid het dier te bezichtigen, maar kort daarna joeg een zware storm het schip, met de rhinoceros, naar de kelder. Sommige kroniekschrijvers beweren dat de aangespoelde rhinoceros in opgezette vorm aan de paus werd aangeboden; volgens andere bronnen ontving Leo X alleen een portret van het dier.

De Europese tournee van de Portugese neushoorn was kort, maar lang genoeg om ieder die nog zou menen dat de termen 'rhinoceros' en 'monoceros' (zoals de eenhoorn in de middeleeuwse bronnen vaak genoemd wordt) op hetzelfde dier betrekking zouden kunnen hebben, er eens voor altijd van te overtuigen dat de neushoorn en de eenhoorn zeer verschillende dieren waren. In de omvangrijke compendia van kennis die rond het midden van de zestiende eeuw gaan verschijnen krijgen zij elk een eigen behandeling.

Een geograaf en een zoöloog

De rij wordt geopend met de *Cosmographia universalis* van Sebastian Münster, een werk dat, na de eerste editie in het Duits (1544), in 1550 in het Latijn het licht zag en dat, meer dan eens herdrukt, een halve eeuw lang het standaardwerk op het gebied van de geografie zou blijven. Sebastian Münster (1489-1552) begon zijn loopbaan als franciscaan, maar trad in 1529 uit de orde en verwisselde zijn hoogleraarschap in het Hebreeuws aan

in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent. Tunc dicitur in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent. Tunc dicitur in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent.

in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent. Tunc dicitur in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent. Tunc dicitur in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent.

demeritum in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent. Tunc dicitur in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent. Tunc dicitur in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent.

Ademporium in felice Arabia

Vbi dicitur in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent. Tunc dicitur in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent. Tunc dicitur in Asiae maioris terris, ubi dicitur pasci solent.

De eenhoorn in Mekka, houtsnede uit Sebastian Münster, *Cosmographia universalis*. Basel 1552, p. 1036, op basis van Varthemas *Itinerario*, met een citaat uit Plinius. (Bibl. Thys. 2231). Zie Cat. B 3.

de universiteit van Heidelberg voor een leerstoel in hetzelfde vak aan de hervormde universiteit van Bazel. In zijn beschrijving van Mekka schenkt Münster ruime aandacht aan de eenhoorns in het park van de sultan. Hij ontleent zijn gegevens over het uiterlijk van het dier grotendeels aan Barthema (zonder diens naam te noemen). Anders dan men zou verwachten, is de illustratie die zijn beschrijving vergezelt niet gebaseerd op de houtsnede van Jörg Breu. De prent toont een vrolijk huppelend paardachtig dier met gespleten hoeven en een zeer lange hoorn. Een boom herinnert aan de middeleeuwse voorstelling van de jacht op de eenhoorn in het woud, maar een maagd is nergens meer te bekennen.

De Zürichse medicus Conrad Gesner (1516-1565) is de Grzmek van de zestiende eeuw. Zijn *Historia animalium*, waarvan in de jaren 1551-1558 vier delen verschenen, is een complete beschrijving van het dierenrijk, waarin alle toen beschikbare zoölogische kennis verwerkt was. Gesner hanteerde kritische maatstaven. Met mythische dieren als griffioenen, harpijen, sirenen en de unieke vogel Phoenix, die aan hun vermelding door autoriteiten als Plinius of Isidorus hun plaats in de middeleeuwse bestiaria en encyclopedieën te danken hadden gehad, maakte hij korte metten door hen onder te brengen in een aparte afdeling Fabeldieren (*Animalia fabulosa*). De eenhoorn is weliswaar aan dit lot ontkomen, maar een zekere twijfel is bij Gesner niettemin onmiskenbaar. De gravure die zijn uitvoerige behandeling van het dier illustreert voorziet hij van een waarschuwend bijschrift: 'Zo wordt het dier thans door schilders afgebeeld, maar dienaangaande acht ik niets zeker (*de qua certi nihil habeo*)'.

Gesner merkt op dat de eenhoorn nooit in het wild is waargenomen en dat de meeste auteurs die hij bespreekt het dier slechts uit de literatuur kennen. Als medicus twijfelt hij overigens geen ogenblik aan de zuiverende werking van eenhoornhoorn in poedervorm, 'in het bijzonder als deze hoorns afkomstig zijn van de recent ontdekte eilanden' (d.w.z. uit Amerika).

Twee titanen

Ook in werken van geheel andere aard wordt de vraag naar het bestaan en de ware aard van de eenhoorn aan de orde gesteld. In 1550 publiceert de Italiaanse humanist Geronimo Cardano (Hieronymus Cardanus, 1501-1576), vermaard als arts, wis- en natuurkundige en filosoof, zijn grote werk *De subtilitate*, waarin hij speculeerde over de principes die aan de verscheidenheid van de waarneembare werkelijkheid ten grondslag liggen. Daarbij kwam hij ook te spreken over de overeenkomst tussen de eenhoorn (*monoceros*) en de neushoorn (*rhinoceros*) die, zo suggereerde hij, slechts tengevolge van hun overeenkomstige benamingen zo vaak verward worden. Deze opmerking kwam hem te staan op een driftige - en geheel onverdiende - afstraffing door de even geleerde en even beroemde Julius Caesar Scaliger (1484-1558), de vader van de latere Leidse geleerde Josephus Justus Scaliger. 'Je bent niet te helpen, Cardanus, als je de eenhoorn bespreekt in je hoofdstuk over de rhinoceros, want dit zijn totaal verschillende dieren.' Scaliger toont het bestaan van de eenhoorn aan met een in onze ogen curieuze redenering. Uit de bijbel blijkt, zo argumenteert hij, dat de eenhoorn in bijbelse tijden bestond. Maar dan moet het dier nog steeds bestaan, want anders zou er een vacuüm in de natuur zijn opgetreden, en ieder weet dat de natuur geen vacuüm duldt.

Twee Venetiaanse artsen

In het jaar 1566 publiceerden twee Venetiaanse artsen elk een verhandeling over de eenhoorn. Hun conclusies waren volstrekt tegengesteld. Andrea Marini betoogde in zijn *Discorso della falsa opinione dell'alicorno* dat geen van de auteurs die over de eenhoorn hebben geschreven, het dier ooit in de natuur heeft waargenomen. En wat de hoorns betreft: die zouden volgens hem eerder van een in zee levend dier afkomstig kunnen zijn. Aan een medische werking ervan gelooft hij niet, hoezeer 'de Arabische dokters' ook proberen hun patiënten daarvan te overtuigen. In zijn *L'Alicorno*, later in het Latijn vertaald onder

de titel *De monocerote seu unicornu tractatus* moet Marini's collega Andrea Bacci toegeven dat de beschrijvingen van de eenhoorn tegenstrijdigheden bevatten, maar dit betekent geenszins dat het zeldzame dier niet zou bestaan. Anders dan Marini is hij overtuigd van de medische werking van de hoorn. Het is waarschijnlijk niet zonder betekenis dat Bacci zijn boek heeft opgedragen aan Francesco di Medici, die zich beroemde op het bezit van een eenhoornhoorn...

Twee onafhankelijke geesten

Ook een arts uit de Nederlanden mengt zich in het debat: de Antwerpenaar Jan van Gorp, bekend als Joannes Goropius Becanus en voormalig lijfarts van de landvoogdes Maria van Hongarije. Naar zijn mening, die hij uiteenzette in zijn *Origines Antwerpianae* (1569), was het ondenkbaar dat een paardachtig dier een hoorn van deze lengte en zwaarte op het hoofd zou kunnen dragen. Dan zou men eerder aan een vis met een hoorn moeten denken. Vissen met een hoorn bestaan. De hoorn die hij ooit in Antwerpen van nabij heeft kunnen onderzoeken, was trouwens afkomstig uit IJsland. Maar dit doet hem bedenken dat IJsland niet ver af ligt van de (nog onontdekte) 'Hyperboreïsche' gebieden rond de Noordpool. Daar zou mogelijk een nog onbekend hoorn-dragend landdier kunnen voorkomen...

Meer nog dan Jan van Gorp kan Ambroise Paré worden getypeerd als een onafhankelijke geest. Evenals Van Gorp was hij geneesheer. Hij was zijn loopbaan begonnen als barbiersleerling, had zichzelf Latijn geleerd om medische vakliteratuur te kunnen lezen, en was opgeklommen tot lijfarts van de Franse koningen.

In zijn *Discours de la licorne* (1585) houdt Paré een lange reeks opinies van autoriteiten over de eenhoorn tegen het licht. Hij laat zien dat hun uitspraken zozeer uiteenlopen dat er eigenlijk maar één conclusie mogelijk is: de eenhoorn bestaat niet. Maar voor het gezag van de bijbel moet deze scepticus ten slotte het hoofd buigen. In de bijbel worden eenhoorns genoemd, en dus

van de Fenixen.

De beschrijving van de eenhoorn door Ambroise Paré in de Nederlandse vertaling van zijn verzameld werk, *De chirurgie, ende alle de opera, ofte wercken*. Leiden 1604, p. 621 (648 A 4). Zie Cat. B 7.

Capitel 47.

De eenhoorn is een dier dat men niet kan zien, en dat men niet kan raken. Het is een dier dat men niet kan zien, en dat men niet kan raken. Het is een dier dat men niet kan zien, en dat men niet kan raken.

moest hij wel aan het bestaan van de eenhoorn geloven... Deze wat halfhartige conclusie lokte een verontwaardigde reactie uit in de vorm van een pamflet, getiteld *Réponse au discours d'Ambroise Paré touchant l'usage de la licorne*. Dat er eenhoorns zijn, zo betoogde zijn anonieme tegenstander, is niet omdat de Schrift het zegt, maar omdat zij werkelijk en in feite bestaan - wat de bijbel bevestigt.

Over de vergifverdelgende werking van de hoorn van de eenhoorn spreekt de bijbel nergens. Dit bood Paré de gelegenheid om zijn hypothese dat er van een dergelijke werking geen sprake was, door middel van een wetenschappelijk experiment te toetsen. Op een tafelblad trok hij een kring met water waarin hij urenlang de hoorn van een eenhoorn had gedompeld. Binnen deze kring plaatste hij spinnen, schorpioenen en padden - dieren die men toentertijd voor hoogst giftig hield. Tot zijn voldoening passeerden zij de kring zonder waarneembare gevolgen. Een pad in een bak vol water 'où la corne de licorne avait trempé' bleek na drie dagen nog springlevend.

Paré's verhandeling over de eenhoorn heeft hem grote moeilijkheden bezorgd. De Parijse medische faculteit beschouwde de opvattingen van 's konings lijfarts als subversief: de hoorn van de eenhoorn (of wat daarvoor doorging), in kleine stukjes of in poedervorm, gold immers zowel bij artsen als hun patiënten als een onmisbaar geneesmiddel. Ook de apothekers voelden zich ernstig bedreigd in hun broodwinning: de prijs van eenhoornpoeder beliep in 1582 acht maal zijn gewicht in goud. Hun protesten hebben niet kunnen verhinderen dat Paré's verzamelde werken tot ver in de zeventiende eeuw de status van een gezaghebbend medisch handboek hebben behouden.

Nieuws uit het Noorden

Inmiddels had ook de narwal van zich laten horen. Men had het dier voor het eerst uit de golven zien opduiken op een in 1539 in Rome gepubliceerde kaart van Scandinavië en de omringende zeeën. Het zag cruit als een vervaarlijk zeemonster met openge-

sperde muil en een puntige hoorn op de kop. De auteur van deze kaart was de Zweedse prelaat Olaus Magnus, aartsbisschop van Uppsala, die uit Rome had moeten aanzien hoe zijn volk overging tot de Lutherse confessie. In 1555 beschreef hij het zee-monster monoceros in zijn *Historia [...] gentium septentrionalium* ('Geschiedenis van de noordelijke volkeren'). Naar alle waarschijnlijkheid heeft Olaus Magnus berichten van zeelieden over de narwal gekend, maar tekenend voor de wetenschappelijke denkwijze van zijn tijd is, dat hij zijn bericht grotendeels ontleent aan de beschrijving van een dertiende-eeuwse autoriteit: Albertus Magnus.

In het jaar 1577 bevond de Engelse ontdekkingsreiziger Martin Frobisher zich met zijn schip in de wateren ten noorden van Canada. Hij was op zoek naar de noordwest-passage, een veronderstelde zeeroute boven Noord-Amerika langs naar Cathay (China). Op een dag stuitte de bemanning op een in zee drijvende dode vis waarvan de kop uitliep op een bijna twee meter lange, gespiraliseerde 'hoorn'. De punt was afgebroken, zodat men kon zien dat de 'hoorn' hol was. Spinnen die door de zeelieden in de holte gestopt werden, bleken onmiddellijk te sterven, waaruit men concludeerde dat het dier dezelfde eigenschap had als de viervoetige eenhoorn. Het moest dus om een 'zee-eenhoorn' gaan.

Frobishers ontdekking, die nog voor het einde van de eeuw door talrijke waarnemingen van narwals werd bevestigd, gaf het debat over de eenhoorn een nieuwe wending. Albertus Magnus en Thomas van Cantimpré bleken gelijk te hebben gehad: er was dus een vis of zeemonster met een lange rechte hoorn op (of aan) de kop, oftewel: er bestond een zee-eenhoorn. Maar moest dit nu betekenen dat er naast deze zee-eenhoorn geen land-eenhoorn bestond?

IV GELOOF EN ONGELOOF

De zeventiende eeuw

De bard en de dominee

'Now I will believe' that there are unicorns', laat Shakespeare in *The Tempest* de boosaardige Sebastian uitroepen als hij het fecstmaal ziet dat Prospero uit het niets te voorschijn heeft getoverd. Hij beseft met een schok dat hij zich op het eiland waar hij is aangespoeld, in een andere wereld bevindt, waar alles wat hij altijd als verzinsels heeft beschouwd, in werkelijkheid blijkt te bestaan. Zijn uitroep impliceert dat hij voordien nooit aan het bestaan van eenhoorns heeft willen geloven. Een dergelijk ongelooft beschouwde Shakespeare's tijdgenoot Edward Topsell, die in 1607 zijn *History of Four-Footed Beasts* publiceerde, als een gevaarlijke dwaling. Topsells boek, samengesteld ten behoeve van predikanten, is in hoofdzaak een bewerking van Gesners *Historia animalium* van een halve eeuw eerder, maar soms acht de compiler het nodig van een eigen overtuiging blijk te geven. Als man van de Kerk fulmineert hij tegen 'the vulgar sort of infidell people' die alleen willen geloven aan de kruiden uit hun eigen tuin, alleen aan de dieren uit hun eigen kudde, alleen aan kennis die is opgeslagen in hun eigen brein. Hij meent zelfs dat er 'some secret enemy in the inward degenerate nature of man' aan het werk moet zijn, die hem blind maakt voor 'the greatnesse of God his workes', zoals die blijkt uit het bestaan van de eenhoorn.

Zowel de aanvankelijke scepsis van Sebastian als het geloof van Topsell is typerend voor het zeventiende-eeuwse debat over het bestaan van de eenhoorn. Aan de ene kant vindt men de 'naturalisten', de kenners van de natuur, die hun kennis overigens veeleer ontleen aan boeken dan aan eigen waarnemingen. Zij twijfelen, openlijk of verhuld, aan het bestaan van de viervoetige eenhoorn. Hiertegenover staan de theologen, voor wie de bijbel ook inzake de eenhoorn het eerste en laatste woord

Gegraveerde titel van Ulysse Aldrovandi, *De quadrupedibus solidipedibus volumen integrum*. Bologna 1616 (Bibl. Thysiana 2260, vol. 7, detail). Zie Cat. B 10.

spreekt, al staat hiernee ook voor hen nog niet precies vast welk eenhoornig dier met het Hebreeuwse 're'em' bedoeld is. Wat de discussianten van beide groepen gemeen hebben, is een ontzagwekkende geleerdheid. Elke mening wordt onderbouwd met het citeren van een lange reeks uitspraken, soms van de meest buitenissige klassieke en moderne auteurs.

De universele naturalist

De Bolognese geleerde Ulysse Aldrovandi (1522-1607) behoort tot het kamp der naturalisten. Hij is de auteur van een immense encyclopedie der natuur in een twintigtal delen, die voor het grootste deel pas na zijn dood zijn verschenen. In het deel over de eenhoevige dieren (*De quadrupedibus solidipedibus*), dat in 1616 van de pers kwam, telt het hoofdstuk over de eenhoorn niet minder dan dertig grote foliobladzijden. Aldrovandi begint met te verklaren dat de meningen over de realiteit van het dier uiteenlopen; hij zal zich daarom beperken tot een weergave van de verschillende standpunten; het eindoordeel wil hij aan de lezer overlaten. Een vergelijking van de opeenvolgende beschrijvingen in de literatuur doet hem sterk betwijfelen of het dier wel bestaat, al houdt hij de mogelijkheid open dat er sprake zou kunnen zijn van verschillende dieren. Ook van de berichten van ooggetuigen als Barthema en de Franse ontdekkingsreiziger André Thevet is hij niet onder de indruk. Veelzeggend is dat Aldrovandi's hoofdstuk over de eenhoorn, anders dan bij de meeste dieren het geval is, niet is voorzien van een illustratie. Dit heeft de uitgever van de editie van 1616 overigens niet belet op de titelprint naast andere hoefdieren een eenhoorn te laten afbeelden.

Twee bijbelgeleerden

De protestantse godgeleerde Samuel Bochart (1599-1667) vertegenwoordigt het andere kamp. Onder de theologisch geschoolde auteurs over de eenhoorn was hij veruit de geleerdste. Hij is de auteur van een volumineuze foliant waarin alle in de

bijbel vermeldde dieren onder aanhaling van een overvloed van bewijs- en parallelplaatsen uit oude en moderne oosterse talen worden besproken. Dit werk, getiteld *Hierozoycon, sive de animalibus Sacrae Scripturae*, is in 1663 in Londen verschenen.

Aan het bestaan van de eenhoorn twijfelt Bochart geen ogenblik, maar volgens hem gaat het in de bijbel om een ander dier dan de door Plinius beschreven *monoceros*. Op gezag van Aristoteles denkt hij eerder aan een geitachtig dier, wellicht een eenhoornige oryx.

Een van de zonderlingste deelnemers aan het debat is de jezuïet Athanasius Kircher (1602-1680), die een vijftigtal folianten over een veelheid van onderwerpen heeft volgeschreven. In zijn *Mundus subterraneus* ('De onderaardse wereld') uit 1665 had hij uitvoerig stilgestaan bij de zee-eenhoorn, waarbij hij twijfel had uitgesproken aan het bestaan van de viervoetige variant. Tien jaar later verscheen zijn *Arca Noë* ('De Ark van Noach'), waarin hij zich fel keert tegen de opvatting dat de eenhoorn in de Zondvloed ondergegaan zou zijn. Dat zou immers impliceren dat God dit illustere dier niet had willen of kunnen redden - een blasfemische gedachte! Het boek bevat een grote uitslaande prent waarop een doorsnede van de Ark is afgebeeld. De dieren zijn ondergebracht in een lange rij hokken, in een waarvan men niet minder dan vier eenhoorns ziet rondstappen.

'Wonderful Copenhagen'

Intussen was de kennis van de narwal op een hoger wetenschappelijk plan gebracht. Dit was in eerste instantie te danken aan een Deense geleerde, Ole Worm (1588-1654), koninklijk hoogleraar in de medicijnen aan de universiteit van Kopenhagen. Hem was gevraagd een geschil te beslechten dat verdeeldheid zaaide onder de Kopenhaagse apothekers. De vraag was, wat de ware aard was van het geneesmiddel dat zij verkochten onder de naam eenhoornhoorn en waar deze stof vandaan kwam. Ole Worm goot zijn antwoord in de vorm van een in 1638 uitgesproken publieke rede. De apothekers zullen er niet

blij mee zijn geweest. De hoogleraar toonde aan dat de objecten die men voor hoorns hield in het geheel geen hoorns waren, maar integendeel qua materiaal, vorm, en inplanting alle kenmerken vertoonden van tanden. Als bewijs voegde hij een nauwkeurige beschrijving toe van de schedel van een narwal met de karakteristieke stootand die aan de linkerzijde uit de bovenkaak is gegroeid. En wat de veronderstelde geneeskrachtige werking van eenhoornpoeder betrof: Worm toonde met een experiment aan dat hiervan geen sprake was. Hij liet twee duiven en twee katten vergif drinken, waarna hij een dier van elke soort als tegengif eenhoornpoeder toediende. Alle vier de dieren stierven - *quod erat demonstrandum*.

Mocht er aan zijn experimenteel-toxicologische deskundigheid nog het nodige ontbroken hebben, als anatoom wist Worm waarover hij sprak. Hij moet een van de eerste anatomisch onderlegde geleerden in Europa zijn geweest die zich kon beroemen op het bezit van een complete narwalschedel met stootand. Dit kan worden afgeleid uit een uitvoerige beschrijving van de indrukwekkende verzameling naturalia en ethnographica die hij in Kopenhagen had bijeengebracht en die na zijn dood door zijn zoon is beschreven in een boekwerk, dat onder de titel *Museum Wormianum* in 1655 bij Elsevier in Leiden is verschenen. Het voorwerk van dit boek bevat een gravure waarop Worms kabinet is afgebeeld. De beschouwer van deze prent kijkt een door kasten omringde ruimte binnert waar honderden objecten - delfstoffen, fossielen, gedroogde planten, skeletten, opgezette dieren, een eskimo-kajak - ordelijk zijn gerangschikt. Naast een van de vensters is Worms narwalschedel met tand opgesteld. Worm en zijn verzameling representeren een ontwikkeling in het wetenschappelijk denken, waarin zowel de *naturalia* als de *artificialia* (de door mensenhand gemaakte voorwerpen) worden getoond als een partiële weerspiegeling van alles wat Gods schepping heeft voortgebracht. Worms netwerk omvatte geleerden en verzamelaars in Frankrijk, Duitsland, Italië en de Republiek. Zo had hij in 1610 een bezoek ge-

Thomas Bartholin (1616-1680), representeert de tweede van drie generaties eenhoornkundigen. Gegraveerd portret in *De unicornu observationes novae*. Padua 1645 (631 F 21). Zie Cat. B 14b.

bracht aan de wereldberoemde verzameling van de Enkhuizer arts Bernardus Paludanus (oftewel Berent ten Broecke), die zelf weer contacten onderhield met Leidse geleerden als Janus Dousa, Clusius en Josephus Justus Scaliger, de beroemde zoon van de hierboven genoemde Julius Caesar Scaliger.

Het geslacht Bartholin

Als hoogleraar in de medicijnen aan de Kopenhaagse universiteit was Ole Worm de opvolger van Caspar Bartholin (1585-1629), die de stamvader zou worden van een geslacht van medici met een bijzondere belangstelling voor de eenhoorn. Wellicht had Caspar Bartholin deze interesse (of zou men eerder aan een eenhoornbacil moeten denken?) opgedaan bij een bezoek dat hij in zijn jonge jaren, als student in Montpellier, had gebracht aan de in die stad woonachtige apotheker Laurent Catelan, bezitter van een eenhoornhoorn en auteur van een *Histoire de la nature, chasse, vertus, proprietes et usage de la lycorne* (1624) waarin hij het bestaan van de eenhoorn en de medische werkzaamheid van de hoorn met verve had verdedigd. Terug in Denemarken publiceerde Caspar Bartholin in 1628 op zijn beurt een verhandeling *De unicornu eiusque affinibus et succedaneis*, oftewel 'Over de eenhoorn, zijn verwanten en zijn surrogaten'. Met dit laatste bedoelde hij fossielen die, naar men meende, dezelfde medicinale eigenschappen bezaten als de hoorn van de eenhoorn. Caspars zoon Thomas Bartholin (1616-1680) trad in zijn vaders voetsporen. Ook hij kreeg zijn medische opleiding aan buitenlandse universiteiten: Leiden, Parijs, Orléans, Montpellier. Hij promoveerde in Bazel en volgde zijn vader op als hoogleraar in de anatomie. Zijn talrijke medische werken (hij was onder meer de ontdekker van het lymfatisch systeem) bezorgden hem een Europese vermaardheid. Hiernaast is hij de auteur van het omvangrijkste werk dat ooit aan de eenhoorn is gewijd: *De unicornu observationes novae* ('Nieuwe opmerkingen over de eenhoorn'). In bijna vierhonderd dichtgedrukte bladzijden, getuigend van een verbluffende eruditie, be-

handelt hij vrijwel alle aspecten van het eenhoornprobleem. Voor meer dan een greep uit de stellingen die hij verdedigt is hier geen plaats. Bartholin betoogt dat er mensen zijn met één of twee hoorns op het hoofd; dit moet worden uitgelegd als een teken van buitengewone kracht en van goddelijke gunst, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de hoorns van Mozes. Eenhoornigheid is in de natuur niet zeldzaam; als er vogels, draken, kevers, slangen en vissen met één hoorn zijn, waarom zou er dan geen viervoetige eenhoorn kunnen bestaan? Behalve eenhoornige vissen is er de narwal, een dier waarvan de sneg, zoals Ole Worm heeft aangetoond, geen hoorn is, maar een stoottand. Er bestaan eenhoornige viervoeters: stieren, ezels en paarden met een enkele hoorn - maar geen van deze wezens is de ware eenhoorn, die in de bijbel 're'em' wordt genoemd. De hoorn van deze eigenlijke eenhoorn (*monoceros proprie dicto*) moet donker, zelfs zwart, van kleur zijn. De ivorkleurige objecten die in kerken en vorstelijke schatkamers worden bewaard als eenhoornhoorns, zijn in overgrote meerderheid narwaltanden. Zowel narwaltanden als de hoorns van andere dieren, ook in de vorm van fossielen, hebben medicinale eigenschappen; zij bevatten echter geen universeel werkzaam tegengif.

De eerste druk van Thomas Bartholins eenhoornboek verscheen in 1645 in Padua; de tweede, herzien en aangevuld door Thomas' zoon Caspar junior (1655-1738), kwam in 1678 in Amsterdam van de pers. De titelprent van deze editie, vervaardigd door de Amsterdamse uitgever en graveur Romeyn de Hooge, geeft een briljante samenvatting van het hele boek: niet minder dan zeventien soorten eenhoornigen en eenhoorns zijn erop uitgebeeld.

Eenhoorns in Ethiopië?

Met het werk van Thomas Bartholin leek het grote debat over de eenhoorn zijn conclusie te hebben bereikt. Auteurs die zich na hem over de kwestie uitspraken, brachten nauwelijks nieuwe gezichtspunten. Zo verwierf Johann Friedrich Hubrigk uit Bern-

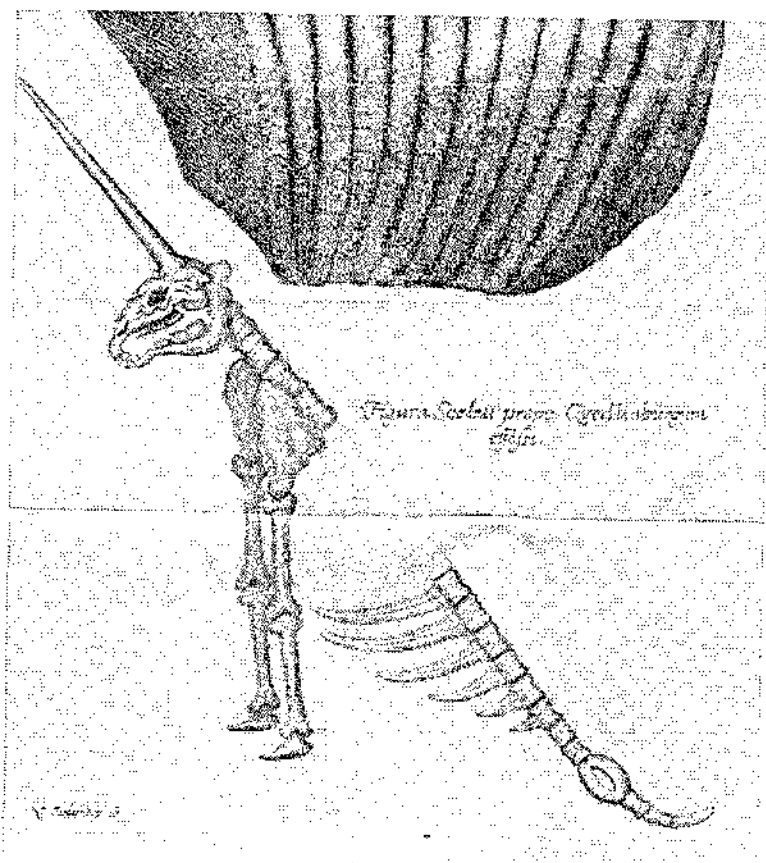
stad in Silezië op 18 april 1660 de doctorsgraad aan de universiteit van Wittenberg met een proefschrift *De monocerote seu unicornu*, waarin hij, zoals Shepard malicieus heeft opgemerkt, ogenschijnlijk mociteloos elke suggestie van onafhankelijk denken wist te vermijden.

Het debat vlamde weer op, zij het tijdelijk, toen rond 1670 in Europa berichten doordrongen dat er in Ethiopië eenhoorns voorkwamen. De zegsman was een Portugese jezuïet, Hieronymus Lobo (ca. 1595-1678), die als missionaris in Ethiopië had gewerkt tot de negus de jezuïeten in 1623 uit zijn land had verbannen. Na een veelbewogen leven was Lobo teruggekeerd naar Lissabon, waar een Engelsman, Robert Southwell, zijn belevenissen had opgetekend. Lobo verzekerde hem dat in de provincie Agaos, een onderdeel van het vroegere koninkrijk Damote, eenhoorns voorkwamen. Hij had er weliswaar zelf nooit een gezien - het dier was uiterst schuw en leefde in het diepst van het oerwoud - maar een van zijn ordebroeders had met veel moeite een pasgeboren eenhoornjong weten te bemachtigen, dat echter al na enige dagen was gestorven omdat hij niet wist hoe het te voeden. En een Portugese militair, in dienst van een plaatselijke machthebber, had Lobo verteld dat hij eens, tijdens een campagne met een troep van twintig ruiters rustend in een vallei, een eenhoorn uit het struikgewas had zien komen. Zijn manschappen hadden geprobeerd het dier te omsingelen, maar het was ontkomen in het oerwoud.

Opmerkelijk is, dat Pater Lobo's signalement van de Ethiopische eenhoorn sterk overeenkomt met de beschrijving die Barthema meer dan anderhalve eeuw eerder had gegeven van de eenhoorns in de dierentuin te Mekka (die ook uit Ethiopië afkomstig heetten te zijn). Stof voor speculaties...

Een fossiele eenhoorn

Hierboven is al even sprake geweest van fossielen die men voor overblijfselen van eenhoorns hield en waaraan men dezelfde medicinale werking toeschreef. Al rond 1550 had Conrad

Een fossiele eenhoorn, beschreven en afgebeeld door Leibniz (1646-1716) in zijn *Protogaea, sive de prima facie telluris et antiquissimae historiae vestigiis in ipsis naturae monumentis dissertatio*. Göttingen 1749, tab. XII, detail (530 E 20). Zie Cat. B 18.

Gesner geopperd dat de fossiele beenderen die met een zekere regelmaat in Duitsland en Zwitserland aan het licht kwamen, van eenhoorns afkomstig moesten zijn die tijdens de Zondvloed verdronken waren. Gesners suggestie had bijval gevonden, maar had ook heftige tegenspraak uitgelokt. Wat zeventiende- en achttiende-eeuwse artsen precies bedoelden met de poeder-vormige stof die zij 'lapis ceratit' (hoornsteen) noemden, is niet geheel duidelijk: waarschijnlijk ging het om vernalen fossiele beenderen, wellicht ook om gefossiliseerd hout. Algemeen werd 'lapis ceratit' als een effectief geneesmiddel beschouwd. De oude Caspar Bartholinus placht het met succes voor te schrijven als een probaat middel tegen de beet van slangen en andere giftige dieren en tegen koorts. Ook een kritische geest als Ole Worm gaf hoog op van de werkzaamheid van hoornsteen.

Tegen deze achtergrond moet de vondst van een aantal fossiele beenderen worden beschouwd, die in 1663 in een kalkgroeve nabij Quedlinburg in de Harz aan het licht werden gebracht. De burgemeester van het naburige Magdeburg, de natuurkundige Otto von Guericke (wiens naam verbonden is aan de uitvinding van de vacuümpomp en de zogenaamde Maagdenburgse halve bollen), werd erbij gehaald om de vondst te onderzoeken. Guericke kwam tot de conclusie dat de botten behoord moesten hebben tot een eenhoornig dier. Hij vermeldde zijn ontdekking, min of meer en passant, in een in 1672 gepubliceerde verhandeling over zijn natuurkundige experimenten. Guericke's reconstructie van de fossiele eenhoorn trok de aandacht van de beroemde wiskundige en filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), die er uitvoerig op inging in een rond 1690 geconcepieerde verhandeling *Protogaea*, 'Over de vroegste aanblik van de aarde en de oudste sporen van haar geschiedenis in de overblijfselen van de natuur'. Vrezend voor problemen van kerkelijke zijde - zijn palaeontologische ideeën lieten zich bezwaarlijk verenigen met de orthodoxe visie op de schepping - hield Leibniz het manuscript van zijn boek in portefeuille. Zijn *Protogaea* is pas in

1749 verschenen, meer dan dertig jaar na zijn dood, toen de Verlichting het geestelijk klimaat van Europa sterk had veranderd.

Leibniz' bespreking van de fossiele eenhoorn ging vergezeld van een gravure die naar alle waarschijnlijkheid op een schets van Guericke berust. In de besloten tuin van de middeleeuwse miniatures zou de aldus gereconstrueerde bewoner van een zeventiende-eeuws Jurassic Parc een vreemd figuur slaan. Op grond van deze afbeelding hebben moderne paleontologen kunnen vaststellen dat het dier was samengesteld uit botten van ten minste twee inmiddels uitgestorven dieren, de wolharige rhinoceros en de mammoet. De rechte hoorn zou de nog niet gebogen slagtang van een mammoetkalf kunnen zijn.

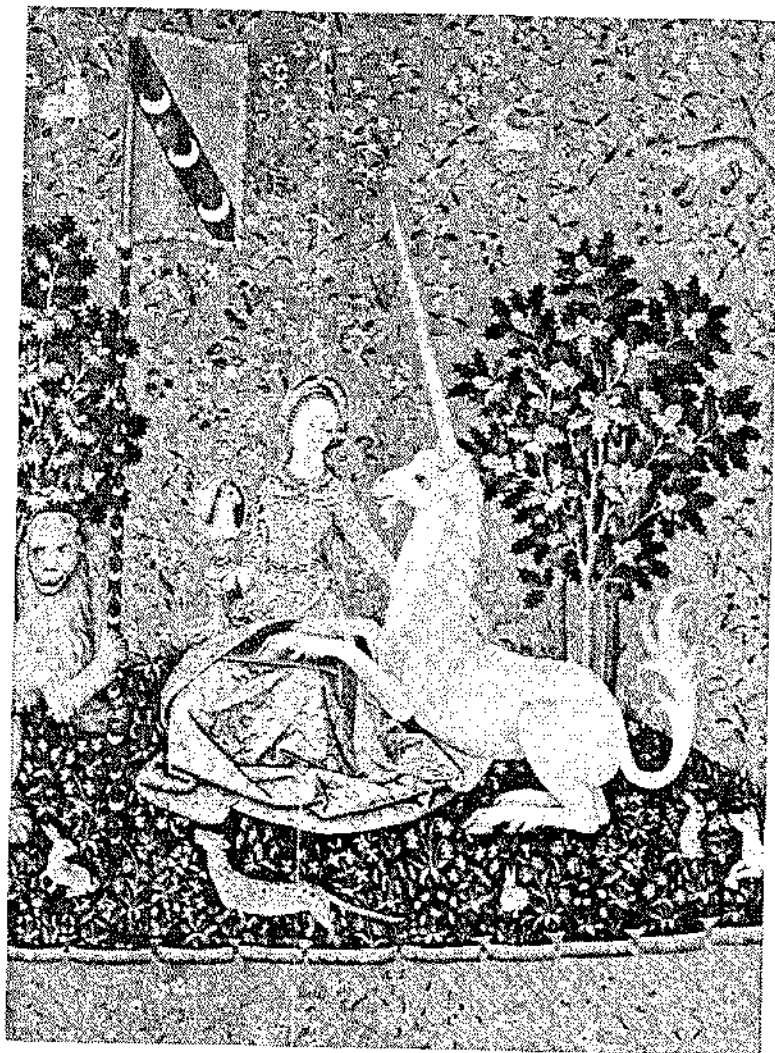
Zou men het debat over het bestaan van de eenhoorn zoals dit in de zeventiende eeuw is gevoerd, in een beeld willen voorstellen, dan leent zich de beproefde metafoor van de weegschaal hiervoor het best. Op de ene schaal van de balans is de in geschriften overgeleverde kennis opgetast: de getuigenissen van antieke, middeleeuwse en latere autoriteiten omtrent het bestaan van de eenhoorn en de medicinale kracht van zijn hoorn. Op de andere schaal denke men zich de nieuwe kennis die door eigen waarneming is verkregen: de constatering dat wat men voor eenhoornhoorns had gehouden, in werkelijkheid stoottanden van narwals waren, en dat de bijzondere geneeskrachtige werking niet aan te tonen viel. Het gewicht van de traditie blijkt in de zeventiende eeuw nog vrijwel steeds aanzienlijk groter dan dat van de waarneming. De revolutionaire inzichten van Galilei en Newton hebben aanzienlijk sneller aanvaarding gevonden dan de overtuiging dat de eenhoorn niet bestaat en nooit bestaan heeft.

V VERDWIJNING EN TERUGKEER VAN DE EENHOORN

Van de achttiende eeuw tot heden

In de achttiende eeuw valt het geleerde debat over de eenhoorn stil. Het lijkt of de wetenschap geen belangstelling meer heeft voor de vraag die meer dan twee eeuwen op de agenda had gestaan: bestaat de eenhoorn? De vraag krijgt stilzwijgend een ontkennend antwoord. In de grote achttiende-eeuwse natuurhistorische standaardwerken van Linnaeus en Buffon wordt voor de eenhoorn geen plaats onder de bestaande dieren meer ingeruimd.

Toch verschenen er nog regelmatig berichten van reizigers in verre landen die zich door inheemse zegslieden hadden laten vertellen dat er in naburige of (vaker) verderweg gelegen, maar onveranderlijk onherbergzame of moeilijk toegankelijke, streken eenhoorns leefden. Nog in 1852 poogde een gerenommeerde Duitse geleerde en ontdekkingsreiziger, John Wilhelm von Müller, de lezers van zijn verhandeling *Das Einhorn vom geschichtlichen und naturwissenschaftlichen Standpunkte betrachtet* ervan te overtuigen dat de eenhoorn 'wirklich existiert'. Een Arabische zegsman, genaamd Fak-Achmed, die hij had ontmoet toen hij in Soedan zeldzame dieren verzamelde voor zijn collecties, had beloofd hem een 'Anasa' te bezorgen, een dier dat hij vervolgens tot in detail had beschreven als een eenhoorn. De man had hem bij de baard van de Profeet bezworen dat het dier werkelijk bestond. Weliswaar had hij zijn belofte niet kunnen inlossen voor Müller naar Europa was teruggekeerd, maar dat was geen reden om aan te nemen dat hij had gelogen. Müller is een van de laatsten in een lange rij reizigers die in ver-afgelegen gebieden naar eenhoorns hebben gezocht. In hun reisberichten hoort men de laatste echo's van het wetenschappelijke debat dat de geleerde wereld sinds de zestiende eeuw verdeeld had gehouden. Intussen was een geheel andere tak van de eenhoorntraditie in

'La vue' (het gezichtsvermogen), een van de zes tapijten van de serie 'La Dame à la Licorne' in het Musée de Cluny te Parijs.
Zie Cat. C1.

het brandpunt van de belangstelling komen te staan: de eenhoorn als motief in de beeldende kunst. In 1842 bezocht de schrijver Prosper Mérimée in zijn kwaliteit van inspecteur der historische gedenktekens van Frankrijk het slot Boussac ten zuiden van de Loire. In de hal van het kasteel kwam hij oog in oog te staan met de zes rond 1500 in Brussel geweven tapijten (378 cm hoog bij 466 breed), die wij thans kennen onder de benaming 'La Dame à la Licorne'. Mérimée was ogenblikkelijk doordrongen van de uitzonderlijke kwaliteit van deze kunstwerken en stelde pogingen in het werk, de directeur van het pasgestichte Parijse Musée Cluny te bewegen ze voor dit museum te verwerven. Het lukte pas deze machtige ambtenaar tot andere gedachten te brengen toen de romanière George Sand de eenhoorn tapijten in de intrige van haar populaire roman *Jeanne* had vervlochten, die in 1844 in afleveringen in het Parijse dagblad *Le Constitutionnel* verscheen. Vanaf 1882 waren de tapijten, na een ingrijpende restauratie, in het 'Hôtel de Cluny' te bewonderen.

Weinig bezoekers van het museum zullen de tapijten met zo'n diepborende aandacht hebben bekeken als de jonge Oostenrijkse dichter Rainer Maria Rilke (1875-1926), die in de jaren 1902 en 1903 in Parijs woonde als secretaris van de beeldhouwer Rodin. In zijn roman *Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge*, die tussen 1904 en 1910 tot stand is gekomen, verwerkte hij een fijnzinnige beschrijving van de tapijten. Hetzelfde thema keert terug in drie van Rilkes gedichten. Het beroemdste daarvan is het 'Sonett' met de beginregel 'O dieses ist das Tier, das es nicht giebt'. Het dateert uit 1922 en is opgenomen in de bundel *Sonette an Orpheus*.

O dieses ist das Tier, das es nicht giebt.
Sie wußtens nicht und habens jeden Falls
- sein Wandeln, seine Haltung, seinen Hals,
bis in des stillen Blickes Licht - geliebt.

Zwar war es nicht. Doch weil sie's liebten, ward
ein reines Tier. Sie ließen immer Raum.
Und in dem Raume, klar und ausgespart,
erhob es leicht sein Haupt und brauchte kaum

zu sein. Sie nährten es mit keinem Korn,
nur immer mit der Möglichkeit, es sei.
Und die gab solche Stärke an das Tier,

daß es aus sich ein Stirnhorn trieb. Ein Horn.
Zu einer Jungfrau kam es weiß herbei -
und war im Silber-Spiegel und in ihr.

In een brief uit 1923 geeft Rilke een handreiking bij het
begrijpen van zijn gedicht:

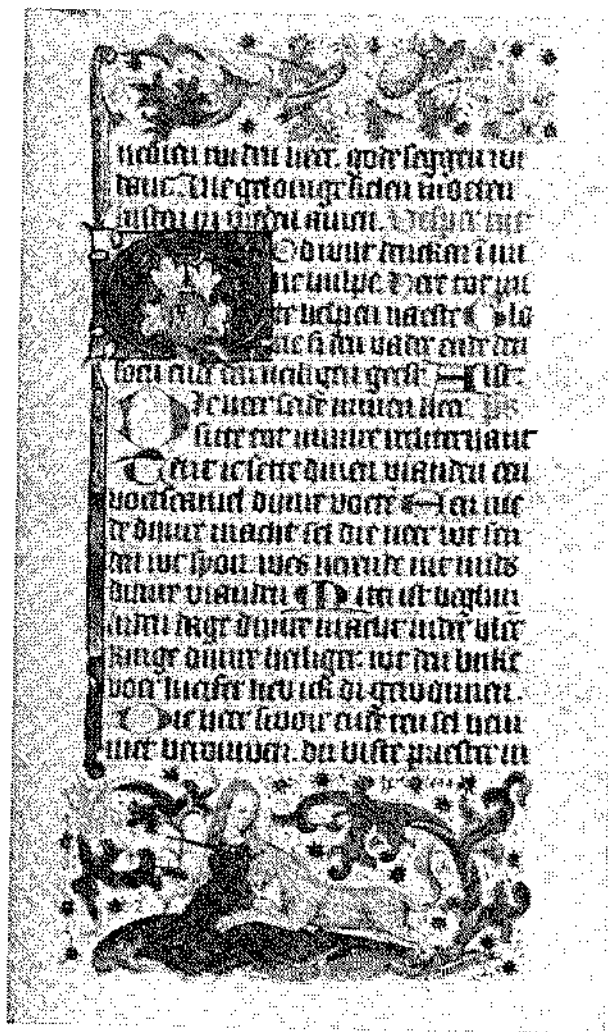
'So ist auch im Einhorn keine Christus-Parallele mitgemeint;
sondern nur alle Liebe zum Nicht-Erwiesenen, Nicht-
Greifbaren, aller Glauben an den Wert und die Wirklichkeit
dessens, was unser Gemüt durch die Jahrhunderte aus sich
erschaffen und erhoben hat, mag darin gerühmt sein.'

Het zijn woorden die in hun strekking evenzeer van toepassing
zijn op veel van talloze variaties op het eenhoornthema in de
moderne literatuur en beeldende kunst.

In de moderne en postmoderne literatuur komt men de eenhoorn
opvallend vaak tegen - zo vaak dat het onmogelijk is hier een
overzicht, laat staan een analyse van de vele transformaties van
het motief te geven. James Joyce zinspeelt meer dan eens op het
fabeldier in zijn *Ulysses*; Thomas Mann doet hetzelfde, maar
geheel anders, in *Der Erwählte*. Louis Couperus verwerkt het
eenhoornmotief in zijn *Fidessa*. Iris Murdoch schrijft een roman
met de titel *The Unicorn*; Martin Walser geeft het tweede deel
van een trilogie de titel *Das Einhorn*. Jorge Luis Borges be-
schrijft het dier in zijn *El libro de los seres imaginarios*, een in

vele talen vertaalde encyclopedie van fabeldieren. Umberto Eco
verwerkt zowel toespelingen op Borges als op de middeleeuwse
eenhoorntraditie in zijn *De naam van de roos*. Michel Tournier
verwijst naar de mythe van de eenhoorn in zijn *Gaspar, Mel-
chior et Balthazar*. André Brink voert in zijn roman *Inteendeel*
een ontdekkingsreiziger ten tonele die ergens in Afrika op zoek
is naar de eenhoorn. T.H. White verwerkt een half-humoristi-
sche, half-ernstige variatie op het verhaal van de eenhoorn en de
maagd in zijn *The Sword in the Stone*; Michael Ende geeft het
dier een plaats in zijn klassieke jeugdboek *Die unendliche Ge-
schichte*.

Hoe deze fascinatie voor de eenhoorn in het literaire
bewustzijn van de twintigste eeuw te verklaren is, moet hier
buiten beschouwing blijven. Dergelijke vragen laten zich ge-
woonlijk pas beantwoorden als het verloop van de tijd voor de
nodige historische distantie heeft gezorgd. Het ziet er overigens
niet naar uit dat de eenhoorn, het niet-bestaande dier dat sinds
2500 jaar door de westerse beschaving dwaalt, zijn plaats in het
imaginaire bestiarium waarmee de mens de hem bekende die-
renwereld heeft aangevuld, ooit weer zal opgeven.

De wilde eenhoorn springt op de jonkvrouw (Maria) af om zijn hoofd in haar schoot te vlijen. Randversiering in handschrift BPL 2747, f. 42r. Met randversieringen van Spierinc (1499). Zie Cat. A 1.

VI CATALOGUS

A: ENKELE EENHOORN-VOORSTELLINGEN UIT DE MIDDELEEUWEN¹

A1. De wilde eenhoorn springt op de jonkvrouw (Maria) af om zijn hoofd in haar schoot te vlijen.

Randversiering in handschrift BPL 2747, f. 42r.

Getijdenboek van Aef van Bolgerien. Geschreven door Gerrit van Castricum, regulier in Beverwijk in 1498. Met randversieringen van Spierinc (1499), waaronder Maria met de eenhoorn in ondermarge.

¶ In de ondermarge van f. 42r heeft de bekende miniaturist Spierinc een traditionele voorstelling aangebracht, die hij met zijn (afgekorte) naam en het jaartal (1499) heeft gesigneerd. Middeleeuwse beschouwers zullen in de afbeelding een symbolische voorstelling van de menswording hebben gezien.

A2. De wilde eenhoorn komt tot bedaren in de schoot van de maagd.

Miniatuur uit handschrift Voss. Chim. F 29, f. 87.

Dit handschrift uit het begin van de 16e eeuw stamt uit Erfurt (Thüringen).

¶ Het handschrift bevat een aantal korte alchemistische teksten, maar ook een afschrift van een Duitse versie van een laat-middeleeuws typologisch werk, het *Defensorium inviolatae virginis beatae Mariae*. In dit werk wordt een aantal wonderbaarlijke verschijnselen in de natuur aangehaald als analogieën van het maagdelijke moederschap van Maria. Het bijschrift luidt, vertaald: 'Als de eenhoorn in staat is zich voor een maagd te buigen, waarom zou een maagd dan niet het Woord van de

¹ Tenzij anders aangegeven zijn alle exponaten afkomstig uit de Leidse Universiteitsbibliotheek.

De *gawmāhī*, de 'koevis', een vreemd waterdier. Miniatuur uit een Perzische vertaling van het *Kitāb Aḡā'ib al-Makhlūqāt* door al-Qazwīnī, Perzië 1602. Or. 8907, f. 60a. Zie Cat. 3a.

De *karkaddan*. Neushoorn of eenhoorn? Miniatuur uit een Perzische vertaling van het *Kitāb Aḡā'ib al-Makhlūqāt* door al-Qazwīnī, India 1736-1737. Or. 11.026, f. 66b. Zie Cat. A 3b.

Hemelse Vader voortbrengen?’

A3a. Een wonderlijk waterdier.

Miniatuur uit handschrift Or. 8907, f. 60a.

¶ Dit handschrift uit Perzië, gedateerd Ramadan 1010 (1602 volgens de christelijke jaartelling), bevat een Perzische vertaling van een Arabisch kosmologische werk, het *Kitāb Aḡā'ib al-Makhlūqāt wa-Gharā'ib al-Mawḡūdāt*, dat geschreven is door Zakariyā' b. Muhammad al-Qazwīnī (gestorven in 628/1283). Het op f. 60a afgebeelde dier is een *gawmāhī* of 'koevis'. Hiermee zou heel misschien de narwal bedoeld kunnen zijn. Het is niet duidelijk of de uitstulping bij zijn bek een prooi is danwel een deel van zijn lichaam.

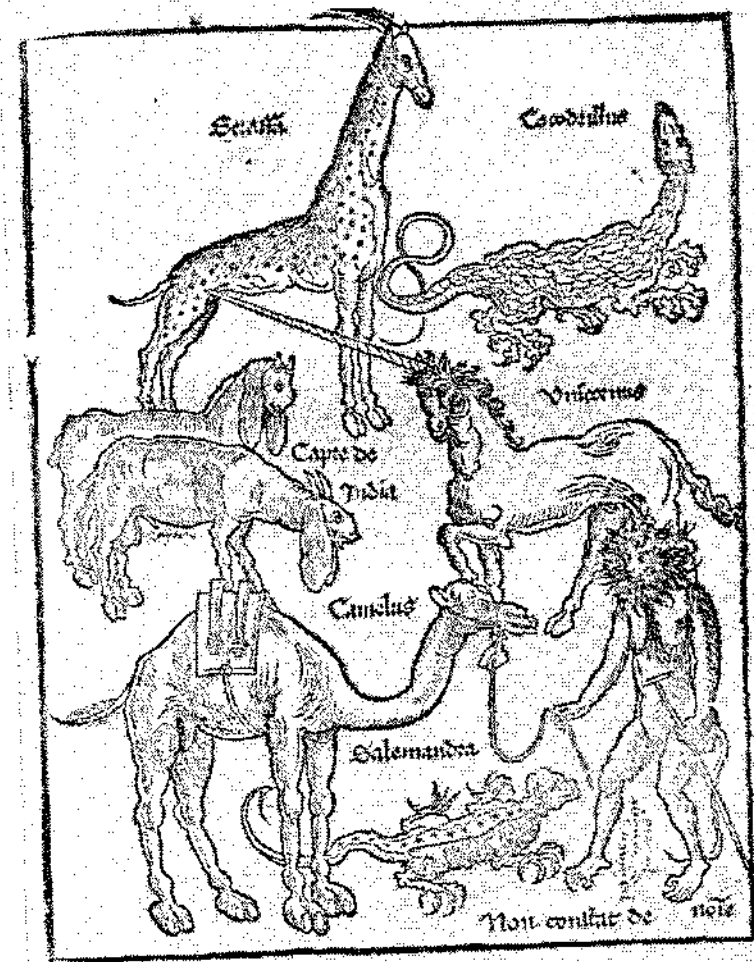
A3b. Neushoorn of eenhoorn?

Miniatuur uit handschrift Or. 11.026, f. 66b.

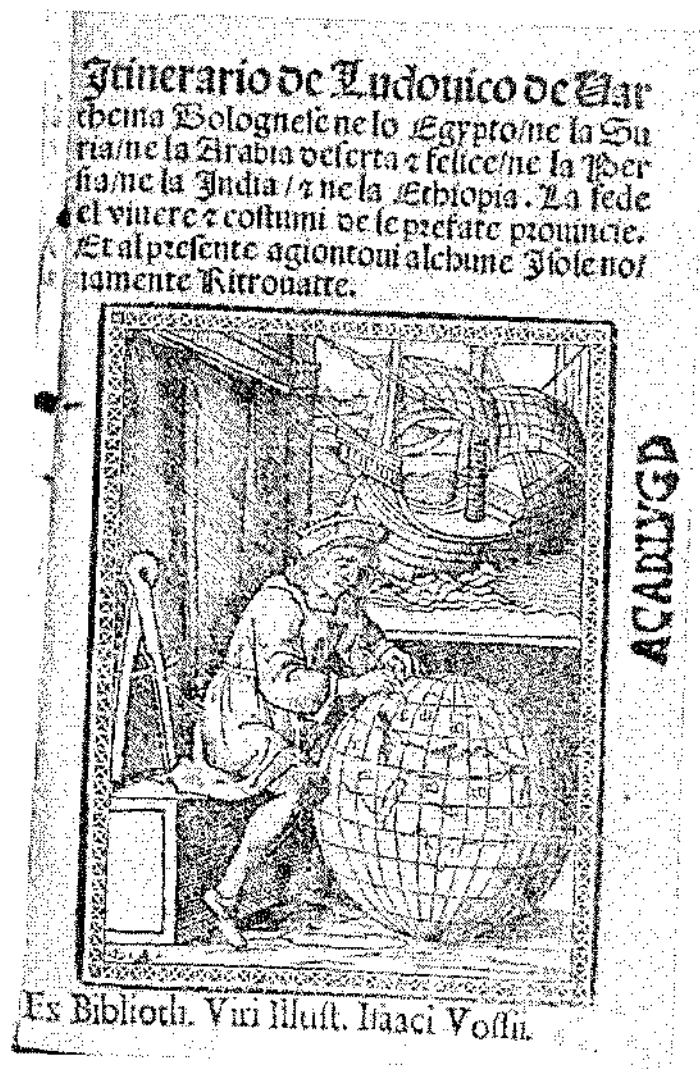
¶ Dit fragmentarisch overgeleverde Perzische handschrift, gedateerd 1149 (1736-1737 volgens de christelijke tijdrekening), bevat een afschrift van hetzelfde werk, de Perzische vertaling van een Arabisch kosmologische werk, het *Kitāb Aḡā'ib al-Makhlūqāt wa-Gharā'ib al-Mawḡūdāt*, dat geschreven is door Zakariyā' b. Muhammad al-Qazwīnī (gestorven in 628/1283). Het op f. 66b afgebeelde dier is een *karkaddan*, waarmee zowel een neushoorn als een eenhoorn bedoeld kan zijn. De hoorn is niet goed meer te zien omdat het papier ooit te krap is afgesneden. De olifantachtige huid is wel duidelijk te zien.

A4. Zeven diersoorten die in het Heilige Land voorkomen, waaronder de eenhoorn.

Houtsnede door Erhard Reuwich, uit de incunabel: Bernhard von Breydenbach: *Peregrinationes in terram sanctam* (Mainz 1488). In de eerste editie (hier niet afgebeeld) wordt nog een

Dieren uit het Heilige Land. Houtsnede door Erhard Reuwich in Bernhard von Breydenbach, *Peregrinationes in terram sanctam*. Mainz 1488, laatste blad (1498 B 3). Zie Cat. A 4.

Ludovico de Varthema, *Itinerario*. Venetië 1522. Varthema's observatie van twee eenhoorns in Mekka gold lang als een betrouwbaar ooggetuigenverslag (1368 F 31, titel met houtsnede). Zie Cat. B 1a.

onderschrift gegeven: '*Hec animalia veraciter depicta sicut vidimus in terra sancta*'. [1498 B 3]

¶ De Utrechtse kunstenaar Erhard Rewijc (Recuwijc?) maakte deel uit van het gezelschap van merendeels aristocratische pelgrims dat onder leiding van Bernhard von Breydenbach, kamerheer van de aartsbisschop van Mainz, in 1483 Egypte en het Heilige Land bezocht en vervolgens naar het klooster van Sint Catharina in de Sinaï trok. Op 20 september kregen zij een eenhoorn in zicht. Het onderschrift bij de houtsnede verzekert dat deze dieren waarheidsgetrouw zijn afgebeeld, 'zoals wij ze gezien hebben in het Heilige Land'.

B: HET DEBAT OVER HET BESTAAN VAN DE EENHOORN

B1a. Ludovico de Varthema: *Itinerario de Ludouico de Varthema Bolognese ne lo Egypto, ne la Suria, ne la Arabia deserta e felice, ne la Persia, ne la India, e ne la Ethiopia. La fede, el vivere e costumi de le prefate provincie [...]*. (Venetia, per li heredi de Georgio di Rusconi, 1522). [1368 F 31]

B1b. Luigi Barthema (Ludovico di Varthema / Ludovicus Varthemanus): *De uytnemende ende seer wonderlijcke Zee- en Land-reyse van d'Heer Ludowyck di Barthema, van Bononien ..., gedaen in de Morgen-landen, Syrien, Vruchtbaer- en Woest-Arabien, Perssen, Indien, Egypten, Ethiopien en andere. Uyt het Italiaens in Hoog-duyts vertaelt door Hieronimum Megiserium ..., en uyt den selven nu eerst-mael in't Nederduytsch gebracht, door F.S. (Utrecht, Geerard Nieuwenhuizen en Willem Snellaart, 1654).* [351 C 25]

¶ De Italiaan Luigi Barthema bereisde, vermomd als islamiet, in 1503 het Arabische schiereiland. In Mekka bezocht hij een ommuurde tuin, waarin hij twee eenhoorns zag, die de sultan als

Nederlandse vertaling van het reisverhaal van Luigi Barthema.
Utrecht 1654 (351 C 25, gegraveerde titel). Zie Cat. B 1b.

geschenk van een Ethiopische vorst had ontvangen. Barthema's nauwkeurige beschrijving van deze dieren gold lang als bewijs van het bestaan van de eenhoorn. Zijn reisbericht werd in vele talen vertaald en tot ver in de zeventiende eeuw herdrukt.

B2. Albrecht Dürer: 'Rhinoceros'. Houtsnede, 1515.

[Prentenkabinet Leiden]

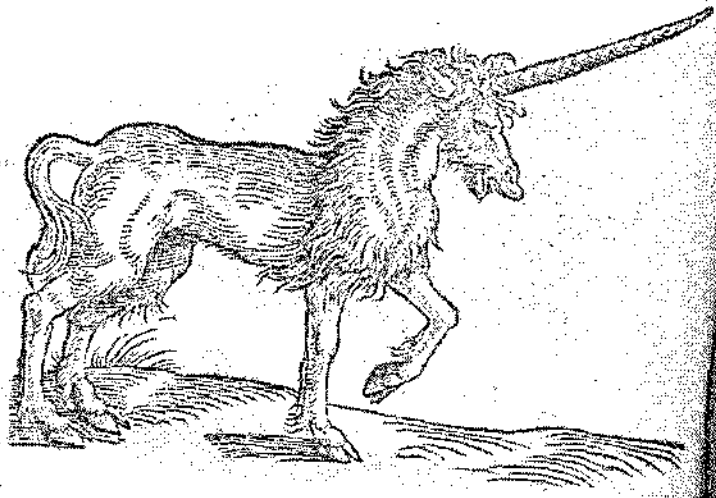
¶ In mei 1515 ontving koning Manuel I van Portugal een levende neushoorn ten geschenke. Het dier, afkomstig uit Goa, was per schip naar Portugal gebracht en veroorzaakte een Europese sensatie. Men wist dat de Romeinen neushoorns hadden gekend, maar sinds de derde eeuw had niemand in Europa een neushoorn gezien. Nog in hetzelfde jaar maakte Albrecht Dürer in Neurenberg, op basis van een schets die hem uit Lissabon was toegezonden, een pentekening in bruine inkt van de rhinoceros, die hij vervolgens ten grondslag legde aan deze beroemde houtsnede. Hij beeldde het dier af alsof het een harnas van pantserplaten droeg, alsmede een klein tweede hoorntje op de schoft. Deze fictieve elementen bleven tot in de twintigste eeuw tot het traditionele signalement van de neushoorn behoren.

B3. Sebastian Münster (Sebastianus Munsterus): *Cosmographiae universalis lib. VI* (Basileae: apud Henricus Petri, 1552).

[Bibliotheca Thysiana 2231]

¶ Sebastian Münster (1489-1552) doceerde Hebreeuws aan de universiteit van Basel. Hij is de auteur van een gezaghebbende geografische beschrijving van de wereld, die hij samenstelde op basis van een groot aantal antieke, middeleeuwse en contemporaine bronnen. Het werk werd meermalen herdrukt. In zijn beschrijving van Mekka, die hij grotendeels ontleende aan het werk van Barthema (zie hiervoor, nr. B1), schenkt hij ook aandacht aan de eenhoorns in het park van de sultan. De illustratie toont echter een eenhoorn in middeleeuwse trant, galopperend

LATINE Monoceros, uel Vnicornis,
 ITALICE Alicorno, uel Vnicorno,
 GALLICE Licorne, GERMAN. Einhorn.

De eenhoorn volgens Conrad Gesner, *Historia animalium*, Lib. I:
De quadrupedibus viviparis. Zürich 1551 (665 A 8, 2, p. 28).
 Zie Cat. B 4.

in het vrije veld (zie de illustratie op p. 28).

B4. Conrad Gesner: *Historia animalium*, Lib. I: *De quadrupedibus viviparis* (Tiguri [= Zürich]: Christophorus Froschauer, 1551). [665 A 8]

¶ Conrad Gesner (1516-1565) werkte als arts in Zürich. In de jaren 1551-1558 publiceerde hij vier delen van zijn *Historia animalium*, waarin hij alle toen beschikbare zoölogische kennis had samengebracht. Mythologische dieren als griffioenen, harpijen, sirenen en de fenix, die in de middeleeuwse bestiaaria meestal als bestaande dieren waren behandeld, bracht Gesner onder in een aparte categorie Fabeldieren. De eenhoorn rekende hij hier niet toe, al merkt hij op dat het dier nooit in het wild is waargenomen. Twijfel klinkt ook door in het bijschrift bij de afbeelding: 'Zo wordt het dier thans door schilders afgebeeld, maar dienaangaande acht ik niets zeker'. Van de medische werking van de hoorn was hij als arts overigens overtuigd.

B5. Andrea Bacci: *Discorso dell'alicorno* (Firenze: Giorgio Marescotti, 1582). [623 G 22:2]

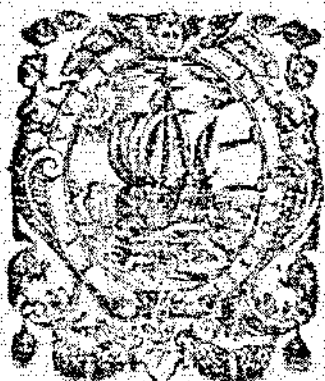
¶ Andrea Bacci (Andreas Baccius, 1524-1600), een Venetiaanse arts, heeft zijn verhandeling over de eenhoorn, verschenen in 1566, waarschijnlijk bedoeld als een reactie op het werk van zijn collega Andrea Marini, die in hetzelfde jaar een *Discorso della falsa opinione dell'alicorno* had gepubliceerd. Hierin had hij twijfel uitgesproken aan het bestaan van de eenhoorn; de bekende hoorns zouden volgens Marini eerder van een in zee levend dier afkomstig kunnen zijn. Bacci bestreed deze opvattingen, evenals Marini's ongeloof terzake van de medische effecten van de hoorn. Het is veelzeggend dat de Leidse universiteitsbibliotheek Bacci's tractaat wèl, en dat van Marini niet bezit.

DISCORSO
DELL'ALICORNO
DELL'ECCELLENTE
MEDICO, ET FILOSOFO
M. ANDREA BACCI.

Nel quale si tratta della natura dell'Alicorno, &
delle molte sue virtù:

Rivisto dal proprio Autore con arguzia delle esperienze,
& di molte cose notabili contra a' Veleni:

Alla Serenità. Sra. BIANCA Capello de' Medici,
Grav. Duchessa di Toscana.

IN FIRENZA MDLXXII.

Appresso Giorgio Martellini.

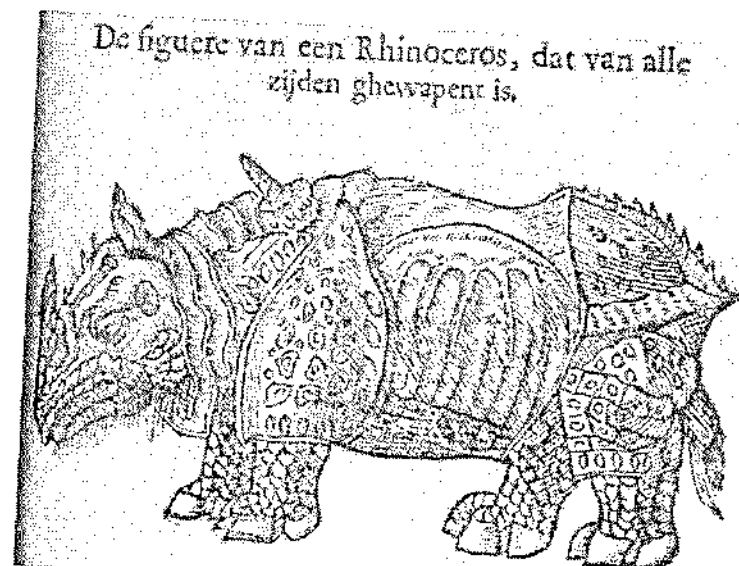
Andrea Bacci, *Discorso dell'alicorno*. Florence 1582
(623 G 22:2). Zie Cat. B 5.

B6. Joannes Goropius Becanus: *Origines Antwerpianae, sive Cimmeriorum Beccesalana novem libros complexa* (Antverpiae: ex officina Christophori Plantini, 1569). [1408 C 15]

¶ Johannes van Gorp (1518-1572) was geboren in Gorp, een gehucht nabij Hilvarenbeek en ontleende zijn geleerde naam aan deze twee plaatsen: Johannes Goropius Becanus. Hij studeerde medicijnen te Leuven en bracht het tot lijfarts van twee zusters van Karel V, koningin Eleanora van Frankrijk en Maria van Hongarije, landvoogdes van de Nederlanden. Later hield hij zich bezig met oudheidkundige studies, waarbij zijn fantasie niet zelden aan de haal ging met zijn kritische zin (zo 'bewees' hij dat Adam in het paradijs Nederlands had gesproken). In zijn omvangrijke werk over de oorsprong van Antwerpen komt hij op pp. 1037-1038 ook te spreken over de eenhoorn. Hij kan niet geloven dat een uit IJsland afkomstige hoorn die hij in Antwerpen had onderzocht, van een paardachtig dier afkomstig zou zijn: de zware hoorn zou de kop van het dier immers te sterk naar beneden drukken. Volgens hem zou het eerder om een zeedier kunnen gaan, of wellicht om een nog onbekend dier uit de poolstreken.

B7. Ambroise Paré: *De chirurgie, ende alle de opera, ofte werken*. Nu eerst uut de Fransoysche in onse gemeynen Nederlandtsche sprake, ende uut de vierde editie, ghetrouwelick overgheset door Carolum Battum, medicijn ordinaris der stadt Dordrecht ... (Leiden: ghedruckt by Jan Bouwens voor Jasper Troyens bouckvercooper ... tot Dordrecht, 1604). [648 A 4]

¶ Ambroise Paré (ca. 1510-1590) werkte zich op van barbiersleerling tot lijfarts van vier Franse koningen. Zijn verzamelde werken, vertaald in vele talen, bleven tot in de zeventiende eeuw een gezaghebbend medisch handboek. Tot zijn oeuvre behoort een *Discours de la licorne* (1585), waarin hij scepsis toont ten aanzien van het bestaan van de eenhoorn, al moet hij

Dürers Rhinoceros gekopieerd in Ambroise Paré, *De chirurgie, ende alle de opera, ofte wercken*. Leiden 1604 (648 A 4, p. 625).
Zie Cat. B 7.

uiteindelijk buigen voor het gezag van de bijbel, waarin de eenhoorn herhaaldelijk genoemd wordt. Door middel van experimenten met spinnen, schorpioenen en padden, dieren die men als hoogst giftig beschouwde, toonde Paré aan dat van een vergifverdelgende werking van eenhoornhoorn geen sprake is. Dit resultaat bracht Paré in moeilijkheden met zijn medische collega's, die eenhoornpoeder als antidotum plachten voor te schrijven.

B8a. Olaus Magnus: *Carta marina et descriptio septemtrionalium [t]errarum ac mirabilium rerum in eis contentarum* (Venetiis: in Apotheca Thome de Rubis, 1539) [Reproductie].

[Coll. Bodel Nijenhuis, 053-12]

¶ De auteur van deze kaart is de Zweedse prelaat Olaus Magnus (ca. 1500-1568), die een groot deel van zijn leven in Rome heeft doorgebracht. Hij was door de paus tot aartsbisschop van Uppsala benoemd, maar kon zijn zetel niet innemen doordat het Zweedse volk inmiddels tot de Lutheraanse confessie was overgegaan. Vanuit Rome lichtte hij de geleerde wereld in over Scandinavië. Onder de zeemonsters die op Magnus' kaart zijn afgebeeld, is ook een narwal te vinden, hier voorgesteld als een vervaarlijk zeemonster met opengesperde muil en een puntige hoorn op de kop. In zijn 'Geschiedenis van de leefwijze der noordelijke volkeren' van 1555 heeft Magnus een beschrijving van dit zeemonster 'Monoceros' opgenomen, die hij vrijwel woordelijk ontleende aan Albertus Magnus, de dertiende-eeuwse autoriteit op het gebied van de dierenwereld.

B9. Gerardus Mercator: *Atlas minor*. Traducit de Latin en Francois par le Sieur de la Popelinière (Amsterdam: in aedibus Iudoci Hondii, 1608). [Coll. Bodel Nijenhuis, Atlas 637]

¶ Bij zijn beschrijving van IJsland komt de grote geograaf en

Adam geeft de dieren hun naam. Gegraveerde titel van Samuel Bochartus, *Hierozoicon, sive bipertitum opus de animalibus S. Scripturae* ... Leiden-Utrecht 1692 (567 A 10). Zie Cat. B 11.

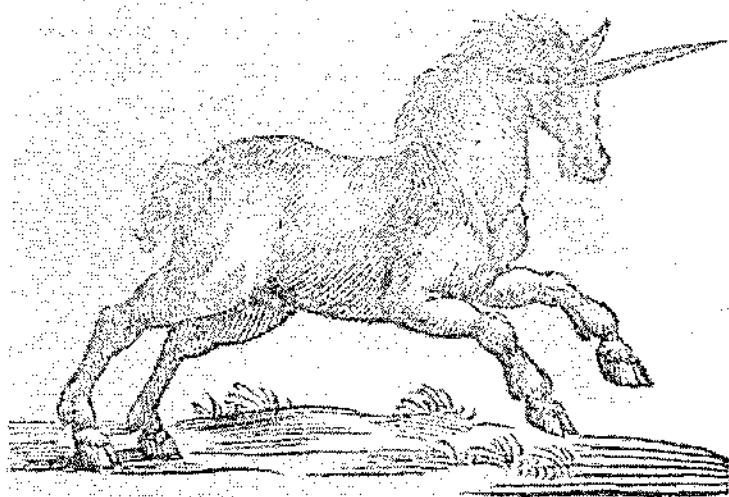
cartograaf Gerard Mercator (1512-1594) ook te spreken over de narwal. Hij deelt mee dat ieder die van het vlees van dit dier eet, onmiddellijk sterft. Het dier 'heeft een tand in zijn kop die tot een lengte van zeven el uitsteekt, en sommigen verkopen deze tand als de hoorn van de eenhoorn'. Met dit laatste inzicht was Mercator Ole Worm (zie hierna) meer dan vijf jaar vóór.

B10. Ulisse Aldrovandi (Ulysses Aldrovandus): *De quadrupedibus solidipedibus volumen integrum* (Bononiae [= Bologna]: 1616). [Bibliotheca Thysiana 2260, vol. 7]

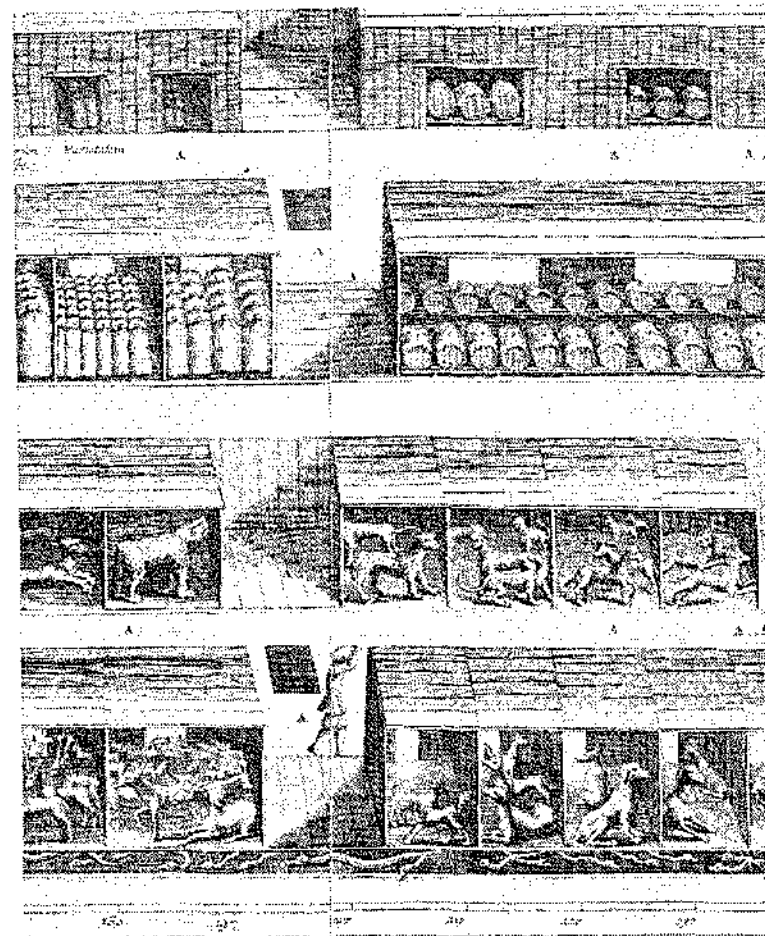
¶ Ulisse Aldrovandi (1522-1607) is de schrijver/compiler van een immense encyclopedie der natuur in een twintigtal delen, die merendeels pas na zijn dood zijn verschenen. In het hier getoonde deel over de eenhoevige dieren wijdt hij ruim dertig bladzijden in folio aan de eenhoorn. Hij begint met te verklaren dat de meningen over het bestaan van de eenhoorn sterk uiteenlopen; hij, Aldrovandi, zal in deze kwestie geen uitspraak doen en laat het oordeel aan de lezer over. Intussen laat hij wel duidelijk doorschemeren dat hij het bestaan van de viervoetige eenhoorn sterk betwijfelt.

B11. Samuel Bochartus: *Hierozoicon, sive bipertitum opus de animalibus S. Scripturae* ... Editio tertia, ex recensione Johannis Leusden (Lugduni Batavorum: apud Corn. Boutesteyn & Jordandum Luchtmans / Trajecti ad Rhenum, apud Guilielmum vande Water, 1692). [567 A 10]

¶ De in Caen geboren protestantse godgeleerde Samuel Bochart (1599 -1667) specialiseerde zich in de oosterse talen en had verbandingen met Londen en Leiden. Op uitnodiging van koningin Christina van Zweden beschreef hij de oosterse handschriften in haar bibliotheek. In zijn *Hierozoicon* (eerste druk Londen 1663) behandelde hij alle dieren die in de bijbel genoemd worden, onder verwijzing naar parallellen in Arabische,

De eenhoorn volgens Athanasius Kircher. Houtsnede in *Arca Noe*,
in tres libros digesta. Amsterdam 1675, p. 58 (574 A 18).
 Zie Cat. B 12a.

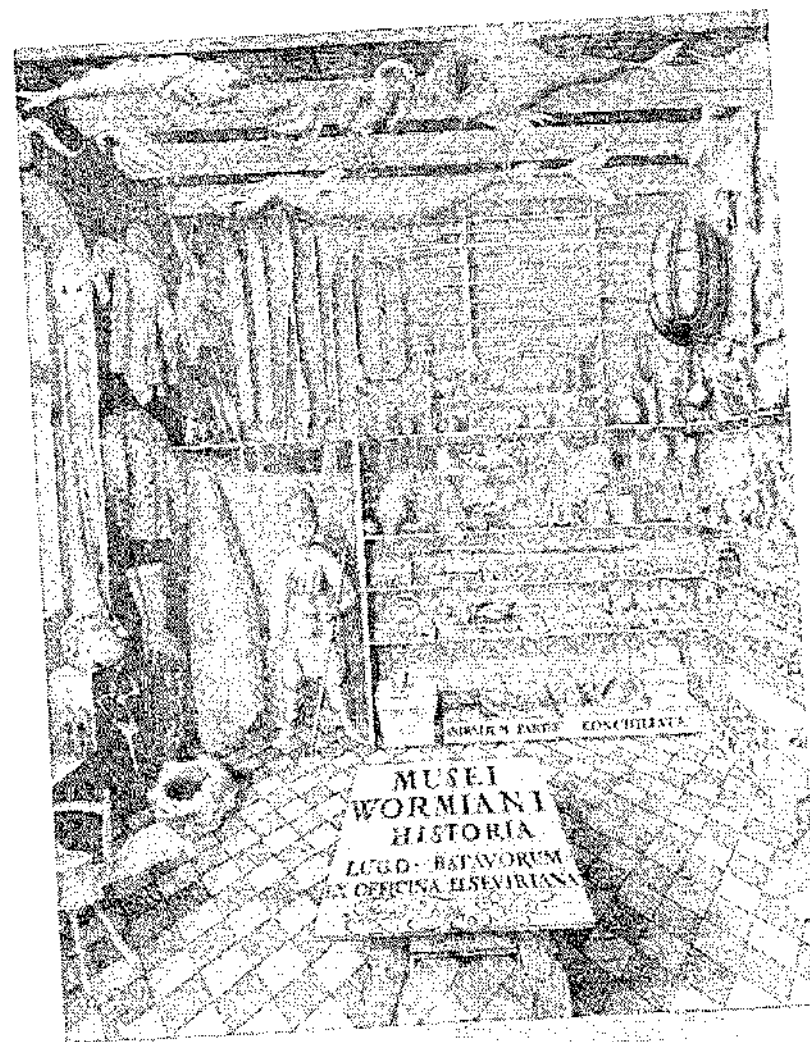
Vier eenhoorns in de Ark van Noah, volgens Athanasius Kircher,
Arca Noe, in tres libros digesta. Amsterdam 1675,
 Detail van uitslaande gravure tussen pp. 116-117 (574 A 18).
 Zie Cat. B 12a.

Syrische en Chaldeeuwse (Aramese) bronnen. Aan zijn uitvoerige bespreking van de eenhoorn verbond hij de conclusie dat het Hebreeuwse woord 're'em' niet naar de 'monoceros' van de antieke zoölogen verwijst, maar naar een geit met twee hoorns ('bicornis caprae species'), met name de door Aristoteles beschreven oryx. De 'hoorns' in Windsor Castle en in Utrecht zijn volgens hem geen hoorns, maar walvistanen.

B12a. Athanasius Kircher: *Arca Noe, in tres libros digesta ...* (Amstelodami, apud Joannem Janssonium a Waesberge, 1675). [574 A 18]

B12b. Athanasius Kircher: *D'Onder-aardse weerd in haar goddelijk maaksel en wonderbare uitwerkselen aller dingen ...* (Amsterdam: by d'erfgenamen van wylen Joannes Janssonius van Waasberge, 1682). [1416 A 11]

¶ De jezuïet Athanasius Kircher (1602-1680) is een van de vruchtbaarste (en zonderlingste) auteurs van de zeventiende eeuw. Hij publiceerde ongeveer vijftig folianten over een veelheid van onderwerpen. In zijn *D'Onder-aardse weerd* (1665) beschreef hij ook de onderzeese fauna, waarbij hij uitvoerig inging op de narwal, die hij als 'zee-eenhoorn' aanduidde. Het bestaan van de viervoetige eenhoorn betwijfelde hij. In een later werk, over de ark van Noach (1675), blijkt hij van mening te zijn veranderd. Hier keert hij zich verontwaardigd tegen de door sommigen verdedigde opvatting dat de eenhoorn in de Zondvloed ondergegaan zou zijn. Het boek bevat een uitslaande prent waarop een doorsnede van de ark is afgebeeld. In een van de hokken ziet men niet minder dan vier eenhoorns.

Narwalschedel met stootand (links) en narwaltand (midden achter) temidden van andere curiosa in het rariteitenkabinet van Ole Worm in Kopenhagen. Gegraveerde titel van *Musei Wormiani Historia*. Leiden 1655 (656 A 8). Zie Cat. B 13.

B13. Olaus Worm: *Museum Wormianum, seu Historia rerum rariorum, tam naturalium, quam artificialium, tam domesticarum, quam exoticarum, quae Hafniae Danorum in aedibus auctoris servantur* ... (Amstelodami: apud Ludovicum & Danielem Elzevirios, 1655. [656 A 8]

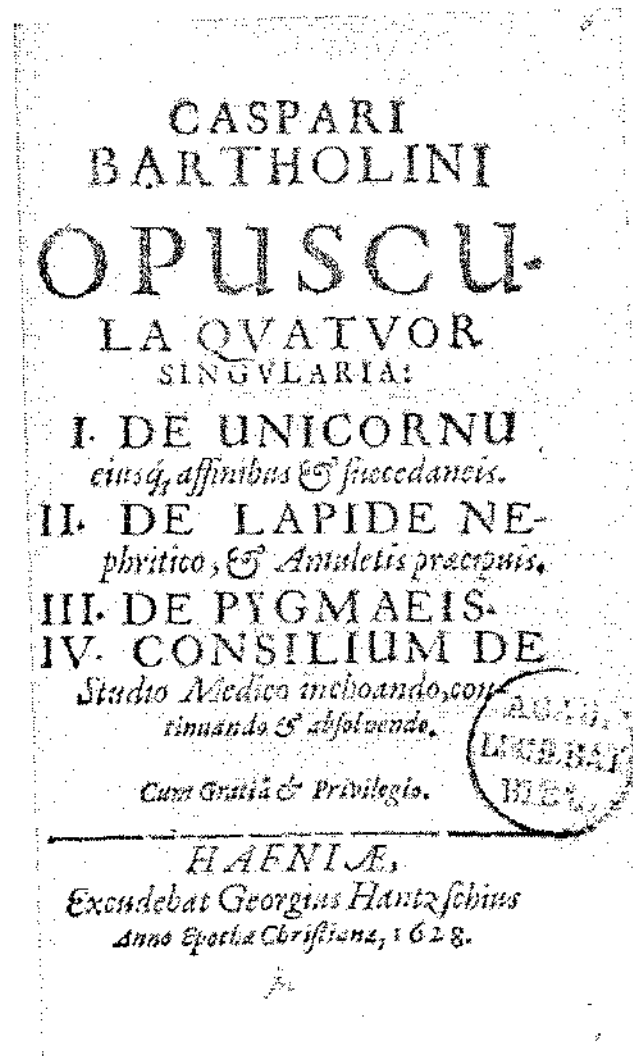
¶ De Kopenhaagse medicus Ole Worm (1588-1654) toonde aan dat de objecten die men voor de hoorns van eenhoorns hield, in werkelijkheid geen hoorns waren, maar qua materiaal, vorm en implanting alle kenmerken vertoonden van tanden. Daarnaast stelde hij experimenteel vast dat eenhoornpoeder, dat door artsen werd voorgeschreven als middel tegen allerlei vormen van vergiftiging, als antidotum niet werkzaam is. Worm bezat een vermaarde verzameling *naturalia* en *artificialia* (resp. uit de natuur afkomstige en door mensenhand vervaardigde objecten), die hij in zijn huis tentoonstelde. Zo bezat hij een narwalschedel met stoottand, die op deze afbeelding naast een van de vensters is opgesteld.

B14a. Caspar Bartholinus: *Opuscula quatuor singularia* (Hafniae [= Kopenhagen]: Georgius Hantzschius, 1628. [622 G 17]

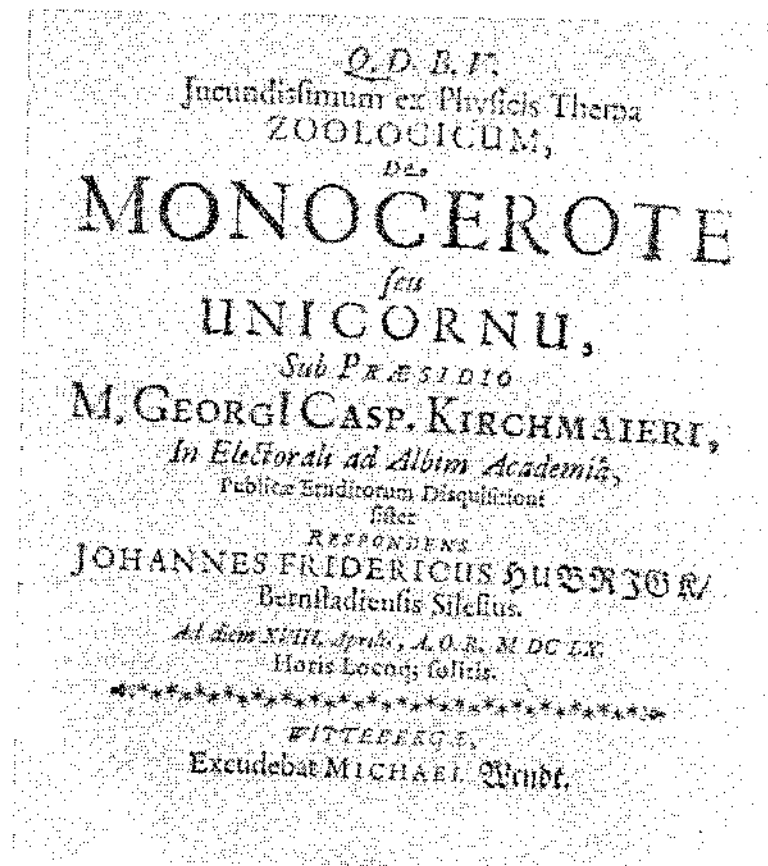
B14b. Thomas Bartholinus: *De unicornu observationes novae* (Patavii [= Padua]: typis Cribellianis, 1645). [631 F 21]

B14c. Thomas Bartholinus: *De unicornu observationes novae*. Secunda editio auctiores emendatiores editae a filio Casparo Bartholino (Amstelædami: apud Henricum Wetstenium, 1678). [520 G 18 en 1157 G 13]

¶ Drie leden van het Kopenhaagse artsengeslacht Bartholin hebben zich intensief met de eenhoorn bezig gehouden. Tijdens een reis door Europa publiceerde Caspar Bartholin [de oudere] (1585-1629) in Padua een verhandeling 'Over de eenhoorn, zijn verwanten en zijn surrogaten' (met dit laatste bedoelde hij fos-

Titelpagina van Caspar Bartholinus' vier verhandelingen, waaronder die over de eenhoorn, in zijn *Opuscula quatuor singularia*. Kopenhagen 1628 (622 G 17). Zie Cat. B 14a.

De monocerote seu unicornu. Proefschrift over de eenhoorn, op 18 april 1660 verdedigd te Wittenberg door Johannes Fridericus Hubrigk. Wittenberg 1660. Zie Cat. B 15.

Detail van de kaart in Gedenkwaardige aantekeningen, gehouden door Hieronymus Lobo op zijn voyage [...] in het jaar 1636. Leiden 1707 (1392 H 6). Zie Cat. B 16.

De jezuïeten Hieronymus Lobo en Manuel de Almeida in audiëntie ontvangen door de negus. Detail van de kaart in Gedenkwaardige aantekeningen, gehouden door Hieronymus Lobo op zijn voyage [...] in het jaar 1636. Leiden 1707 (1392 H 6). Zie Cat. B 16.

sielen waaraan men dezelfde medicinale werking toeschreef als aan de hoorn van de eenhoorn). Dit geschrift werd met andere in 1628 te Kopenhagen herdrukt. Caspars zoon Thomas Bartholin (1616-1680) studeerde onder andere in Leiden en volgde zijn vader op als hoogleraar te Kopenhagen. Hij is de auteur van een in 1645 verschenen buitengewoon geleerd werk over de eenhoorn, waarin hij alle aspecten van in de natuur voorkomende 'eenhoornigheid' behandelde. Een tweede, herziene en uitgebreide uitgave van deze 'Nieuwe opmerkingen over de eenhoorn' werd in 1678 bezorgd door Thomas' zoon Caspar [de jongere] (1655-1738). De titelprent van deze Amsterdamse druk, vervaardigd door de graveur Romeyn de Hooge, toont niet minder dan zeventien soorten eenhoornigen en eenhoorns.

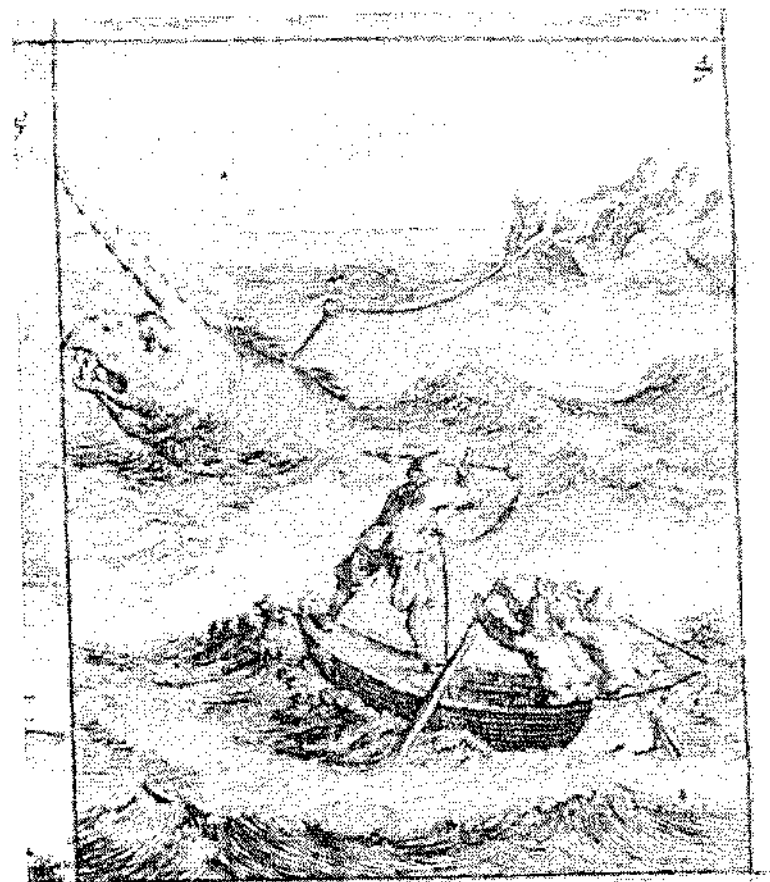
B15. Johannes Fridericus Hubrigk: *De monocerote seu unicornu* (Wittebergae: Michael Wendt, 1660).

[Collectie W.P. Gerritsen, Utrecht]

¶ Op 18 april 1660 verdedigde Johann Friedrich Hubrigk uit Bernstadt in Silezië dit proefschrift aan de universiteit van Wittenberg. Inclusief voor- en nawerk (met lofdichten van vrienden) telt het boekje 10 bladzijden. Hubrigk ontleent het grootste deel van zijn argumentatie aan Thomas Bartholinus.

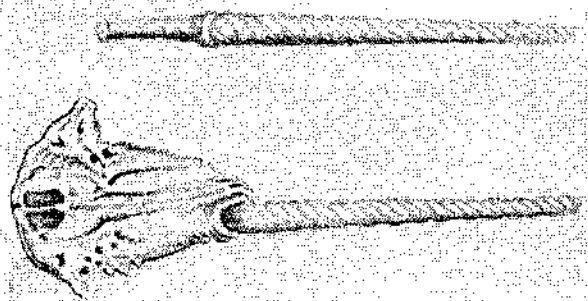
B16. Hieronymus Lobo: *Gedenk-waardige aantekeningen, gehouden door Hieronymus Lobo op zijn voyagie, gedaan in het jaar 1636 ...* Waar by gevoegt zijn, de aanmerkingen op deze aantekeningen, door den heer Thevenot, strekkende tot beter verstand van vader Lobo. Nu alder-eerst uyt het Frans vertaalt (Leiden: Pieter Vander Aa, 1707). [1392 H 6]

¶ De Portugese jezuïet Hieronymus Lobo (ca.1595-1678) werkte jarenlang als missionaris in Abyssinië, tot de jezuïeten dit land op last van de negus in 1623 moesten verlaten. Na een veelbewogen leven, dat hem onder meer in Portugees Goa

Narwaljacht in de Noordelijke IJszee, in Pierre-Martin de la Martinière, *De noordsche wereld*. Amsterdam 1685 (455 B 15, tegenover p. 86, detail). Zie Cat. B 17.

illa quum certam ab experientia & rationi-
bus inde iure suo meritis, amplius nec
probari debent, nec revocari. Restat ut de ra-
ti pifcis potro historie infiftamus cujus an-
tea fpecimē accepimus Sūmī *Vermis* bene-
ficio, cui deinde animalis illius ad balenam
propius accedentis figuram, fed rudiozem
transmiffit Epifcopus Islandiæ Borealis D.
Tharlaus Scarnius, qui cum cum gla-
cie Greenlandica eo appulſum vidit. Nos
verò ejus accuratiozem hic damus ideam
non antea viſam.

Narwaltand behandeld door Thomas Bartholinus, *De unicornu ob-
servaciones novae*. Padua 1645, p. 103 (631 F 21). Zie Cat. B 14b.

bracht, keerde hij terug naar zijn vaderland, waar hij zijn me-
moires liet optekenen. Hierin bericht hij dat in Abyssinië een-
hoorns voorkomen. Hij heeft het dier weliswaar niet zelf gezien,
maar verklaart dat hij van betrouwbare zegslieden informatie
over het dier heeft ontvangen.

B17. Pierre-Martin de la Martinière: *De noordsche weereld,
vertoond in twee nieuwe, aenmerckelijcke derwaarts gedaene
reysen ...* : d'eene van de Heer Martiniere ... d'andere van de
Hamburger Frederich Martens in 't jaar 1671. Vertaald, en
doorgaens met toe-doeningen verrijkt door S. de Vries (Am-
sterdam: by Aert Dirksz. Ooszaen, 1685). [455 B 15]

¶ De Fransman Pierre-Martin de la Martinière (1634-1690) be-
reisde verschillende Arctische gebieden. In zijn reisbericht gaat
hij uitvoerig in op de narwal en de viervoetige eenhoorn, van
welk laatste dier hij het bestaan ontkent. De vertaler S. de Vries
heeft hierbij een van zijn 'toe-doeningen' ingelast, waarin hij
De la Martinières mening tracht te weerleggen. Zijn redenering
luidt dat als er een zee-eenhoorn bestaat, er ook een analoog
landdier moet bestaan. Waarbij hij overigens moet toegeven dat
de meeste hoorns van narwals afkomstig zullen zijn.

B18. Godefridus Guilielmus Leibnitius: *Protogaea, sive de
prima facie telluris et antiquissimae historiae vestigiis in ipsis
naturae monumentis dissertatio*. Ex schedis manuscriptis ... in
lucem edita a Christiano Ludovico Scheidio (Goettingae [=
Göttingen]: sumptibus Ioh. Guil. Schmidii, 1749). [530 E 20]

¶ In 1663 werden in een kalkgroeve nabij Quedlinburg een
aantal fossiele beenderen ontdekt, die door de bekende natuur-
kundige Otto von Guericke werden geïdentificeerd als overblijf-
selen van een voorwereldlijke eenhoorn. Guerikes reconstructie
van het skelet van de eenhoorn trok de aandacht van de be-
roemde wiskundige en filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz

(1646-1716) die er uitvoerig op inging in zijn geologische en paleontologische verhandeling *Protogaea*, die pas in 1749, meer dan dertig jaar na zijn dood, werd gepubliceerd.

B19. John Wilhelm von Müller: *Das Einhorn vom geschichtlichen und naturwissenschaftlichen Standpunkte betrachtet* (Stuttgart: K. Hofbuchdruckerei Zu Guttenberg, 1852).
[Leiden, Bibliotheek Museum Naturalis]

¶ In de jaren 1847-1849 bereisde de ornitholoog John Wilhelm von Müller Oost-Afrika, in het bijzonder de provincie Kordofan (Soedan), jagend op vogels die hij in opgezette vorm aan zijn verzamelingen kon toevoegen. Daar kwam hij in contact met een Arabische bedelmonnik, Fak-Achmed, die beloofde hem een 'anasa' te bezorgen, een dier dat hij vervolgens tot in detail beschreef als een eenhoorn. Helaas had Fak-Achmed zijn belofte niet kunnen inlossen voor Müller de terugreis naar Europa moest aanvaarden. De verschijning van Müllers geschrift over de eenhoorn moet vermoedelijk in verband worden gebracht met zijn pogingen, fondsen bijeen te brengen voor een volgende expeditie naar Afrika.

C: DE TERUGKEER VAN DE EENHOORN

C1. 'La vue' (het gezichtsvermogen), een van de zes tapijten van de serie 'La Dame à la Licorne' in het Musée de Cluny te Parijs. Reproductie in Alain Erlande-Brandenburg: *La Dame à la Licorne* (Paris: Editions de la Réunion des Musées Nationaux, 1978).

¶ Deze serie 'Bourgondische' tapijten, die rond 1500 is vervaardigd in een atelier in de Zuidelijke Nederlanden, bestaat uit zes tapijten. Vijf ervan zijn gewijd aan de zintuigen: Gezicht, Gehoor, Smaak, Reuk en Tast(zin); het zesde tapijt draagt de titel 'A mon seul désir' (Naar mijn enige wens).

C2a. George Sand: *Jeanne* (Bruxelles: Société Belge de Librairie, 1844, 2 vol.). [15 F 15]

C2b. George Sand: *Journal d'un voyageur pendant la guerre* (Paris: Michel Lévy Frères, 1871). [2543 D 11]

¶ De Franse schrijfster George Sand (1804-1876) 'ontdekte' de tapijten 'La Dame à la Licorne' in 1841 bij een bezoek aan het kasteel Boussac, in het departement van de Creuse. Zij beschreef ze in haar roman *Jeanne*, die in 1844 in afleveringen verscheen in een Parijse krant. Ook in de reisbrieven die zij in 1871, toen Parijs belegerd werd door Pruisische troepen, uit verschillende plaatsen in Frankrijk aan haar lezers in de belegerde hoofdstad richtte, komt zij over de tapijten te spreken. Mede aan Sands bemoeienissen is het te danken dat de tapijten werden aangekocht voor het Musée de Cluny, waar zij vanaf 1882 tentoongesteld werden.

C3a. Rainer Maria Rilke: *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge*. 3. Aufl. (Leipzig: Insel Verlag, 1910, 2 Bde.). [2630 H 1]

C3b. Rainer Maria Rilke: 'O dieses ist das Tier, das es nicht giebt', 'Sonett' (februari 1922), opgenomen in *Die Sonette an Orpheus* (1923). In: *Sämtliche Werke*, Werkausgabe, Band 2 (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1955), p. 753. [3804 D 38]

¶ In de jaren 1902 en 1903 verbleef Rilke in Parijs als secretaris van de beeldhouwer Auguste Rodin. In deze periode bezocht hij herhaaldelijk het Musée de Cluny, waar de tapijten van 'La Dame à la Licorne' diepe indruk op hem maakten. Hij verwerkte deze indrukken in zijn roman *Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge* en wijdde later enkele sonnetten aan de eenhoorn, waarvan het hier getoonde het bekendste is.

Eenhoorns in een sprookjestuin, illustratie door Roswitha Quadflieg op het stofomslag van Michael Ende, *Die unendliche Geschichte*. Stuttgart 1979.

C4. Het eenhoornmotief in de 20e-eeuwse literatuur, een kleine selectie:

Louis Couperus: *Fidessa* (Amsterdam: Veen, [1899]).
[1366 H 3]

Thomas Mann: *Der Erwählte*. Roman (1957) (Frankfurt am Main, 1956).
[2529 B 51]

T.H. White: *The Once and Future King* (13th impression, New York, ca.1965 [1e dr.: 1958]).
[2827 E 12]

Iris Murdoch: *The Unicorn* (London: Chatto & Windus, 1963).
[2130 E 38]

Martin Walser: *Das Einhorn*. Roman (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1966).
[S.DUI 82:5930]

Umberto Eco: *Il nome della rosa* (Milano: Bompiani, 1984).
[1938 E 27]

Michael Ende: *Die unendliche Geschichte*. Von A bis Z mit Buchstaben und Bildern versehen von Roswitha Quadflieg (Stuttgart: K. Thienemanns Verlag, 1979).

André P. Brink: *Inteendeel*. Roman (Kaapstad/Johannesburg: Human & Rousseau, 1993).
[2693 G 23]

VII ENIGE LITERATUUR OVER DE EENHOORN
(en aanverwante onderwerpen)

- Rüdiger Robert Beer: *Einhorn. Fabelwelt und Wirklichkeit* (2. Aufl., München: Verlag George D.W. Callwey, 1972).
- T.H. Clarke: *The Rhinoceros from Dürer to Stubbs, 1515 -1799* (London: Sotheby Publications, 1986).
- Cäsar Claude: *Vom Meereinhorn zum Narwal* (Zürich: Zoologisches Museum, 1993).
- Jürgen W. Einhorn: *Spiritualis unicornis. Das Einhorn als Bedeutungsträger in Literatur und Kunst des Mittelalters* (2. Aufl., München: W. Fink Verlag, 1998).
- Richard Ettinghausen: *The Unicorn. Studies in Muslim Iconography I* (Washington, 1950, Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art, Occasional Papers, vol I, number 3).
- Bruno Faidutti: *Images et Connaissance de la Licorne (Fin du Moyen-Age - XIXème siècle)*. Proefschrift aan de universiteit Paris XII (1996). [Kan uitsluitend via internet worden geraadpleegd: <<http://faidutti.free.fr/licornes/these/these.html>>].
- W.P. Gerritsen: 'Perikelen van een edel dier', in *Kunstschrift* 2002, afl. 2 (Fabeldieren), p.18-23.
- Lise Gotfredsen: *The Unicorn*. Translated from the Danish by Anne Born (London: Harvill Press, 1999).
- Jochen Hörisch: *Das Tier, das es nicht gibt*. Eine Text- & Bild-Collage über das Einhorn. Herausgegeben von Jochen Hörisch (Nördlingen: Krater Bibliothek, 1986)
- Odell Shepard: *The Lore of the Unicorn* (London: Allen & Unwin, 1967 [1e druk: 1930]).